



UHASSELT

KU LEUVEN



Maastricht University

KNOWLEDGE IN ACTION

Faculteit Rechten

master in de rechten

Masterthesis

Het eigenhandig testament anno 2022

Sarah Moors

Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van master in de rechten, afstudeerrichting rechten

PROMOTOR :

Prof. dr. Charlotte DECLERCK

De transnationale Universiteit Limburg is een uniek samenwerkingsverband van twee universiteiten in twee landen: de Universiteit Hasselt en Maastricht University.



UHASSELT

KNOWLEDGE IN ACTION

www.uhasselt.be
Universiteit Hasselt
Campus Hasselt:
Martelarenlaan 42 | 3500 Hasselt
Campus Diepenbeek:
Agoralaan Gebouw D | 3590 Diepenbeek

2022
2023



UHASSELT

KNOWLEDGE IN ACTION

KU LEUVEN



Maastricht University

Faculteit Rechten

master in de rechten

Masterthesis

Het eigenhandig testament anno 2022

Sarah Moors

Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van master in de rechten, afstudeerrichting rechten

PROMOTOR :

Prof. dr. Charlotte DECLERCK

SAMENVATTING

Het eigenhandig testament kent drie vormvereisten. Het moet met de hand van de testator geschreven, gedagtekend en ondertekend zijn. De centrale vraag van dit onderzoek is of deze vormvereisten *anno* 2023 nog te rechtvaardigen zijn. Onze maatschappij is namelijk enorm veranderd door de opkomst en het gebruik van digitale middelen, dewelke tot op heden niet gebruikt mogen worden voor het opstellen van een eigenhandig testament.

De rechtspraak is geleidelijk aan de drie vormvereisten als bijkomende geldigheidsvereisten gaan beschouwen waarbij het waarborgen van de *ratio legis* voorop staat, en de vorm waarop dit gebeurt minder belangrijk is. Dit staat tegenover de vroegere opvatting als strikt formalistische vormvereisten. Te strenge vormvereisten kunnen aanleiding geven tot onrechtvaardige situaties. De laatste wil van de testator zal geen utiwerking verkrijgen louter omdat hij een bepaalde formalistische vereiste niet heeft nageleefd. Langs de andere kant mogen de vormvereisten ook niet volledig over boord gegooid worden, want ze zorgen voor rechtszekerheid. De wetgever heeft deze drie vormvereisten ingevoerd met de bedoeling het eigenhandig testament te waarborgen tegen vervalsing.

Een evaluerend onderzoek van de drie vormvereisten toont aan dat een met de hand geschreven geschrift, een dagtekening en een handtekening begrippen zijn die vandaag de dag op een andere manier ingevuld kunnen worden. Zo kan men teksten nu typen of zelfs digitaal schrijven, de techniek waarbij men op een digitaal toestel met *touchscreen* schrijft zoals men dat op papier zou doen. Ook de elektronische handtekening is ondertussen een gekende vorm van ondertekening in het Belgische recht. Omdat de vormvereisten enige rechtszekerheid moeten bieden zal er voorzichtig omgegaan moeten worden met het toelaten van de digitalisering binnen het eigenhandig testament.

Naast het evaluerend onderzoek van de vormvereisten in het licht van de huidige tijdsgeest heeft ook de rechtsvergelijking met het Schotse en Franse recht aangetoond dat enkele aanbevelingen op zijn plaats zijn. Zo zou ook het typen of het digitaal schrijven een mogelijke manier moeten zijn om een eigenhandig testament op te stellen. In Schotland is het reeds mogelijk voor de testator om zijn testament te typen. Een andere potentiële testevorm is het audiovisueel testament. Dit laat de testator toe om na zijn dood de legataris(sen) toe te spreken. Het audiovisueel testament in bewaring geven bij de notaris die er een verklaring van opmaakt biedt rechtszekerheid en bescherming tegen vervalsing of verlies. Een laatste aanbeveling betreft de dagtekening. In bepaalde gevallen is het overbodig om over te gaan tot de nietigverklaring van het eigenhandig testament bij een gebrek aan datum, namelijk wanneer een datering niet noodzakelijk is om de *ratio legis* ervan te kunnen verzekeren.

INHOUDSOPGAVE

SAMENVATTING	I
INLEIDING	V
DEEL I. HET BELGISCHE RECHT DE LEGE LATA: VORMVEREISTEN VAN HET EIGENHANDIG TESTAMENT	2
HOOFDSTUK I. HET TESTAMENT	4
Afdeling 1. Algemeen	4
Afdeling 2. Kenmerken van het testament.....	7
HOOFDSTUK II. EIGENHANDIG TESTAMENT	10
Afdeling 1. Algemeen	10
Afdeling 2. Gevolgen bij het niet naleven van de vormvereisten	11
Afdeling 3. Bewijs eigenhandig testament	12
Afdeling 3. Bewaargeving bij de notaris	13
HOOFDSTUK III. EERSTE VORMVEREISTE: HET EIGENHANDIG GESCHRIFT	16
Afdeling 1. Ratio legis	16
Afdeling 2. Inhoud vormvereiste	16
HOOFDSTUK IV. TWEEDE VORMVEREISTE: DE DAGTEKENING.....	24
Afdeling 1. Ratio legis	24
Afdeling 2. Inhoud vormvereiste	25
HOOFDSTUK V. DERDE VORMVEREISTE: DE ONDERTEKENING	30
Afdeling 1. Ratio legis	30
Afdeling 2. Inhoud vormvereiste	30
TUSSENTIJD'S BESLUIT	34
DEEL II. EEN BLIK OVER DE GRENZEN	36
HOOFDSTUK I. FRANKRIJK	38
Afdeling 1. Algemeen	38
Afdeling 2. Het eigenhandig testament	38
Afdeling 3. Le testament mystique	44
HOOFDSTUK II. SCHOTLAND.....	46
Afdeling 1. Algemeen	46
Afdeling 2. De testamentaire vormvereisten	47
Afdeling 3. 'Probative will'.....	50
HOOFDSTUK III. VERGELIJKING MET HET BELGISCHE RECHT	52
Afdeling 1. Gelijkenissen tussen de rechtsstelsels.....	52
Afdeling 2. Verschillen tussen de rechtsstelsels.....	52
TUSSENTIJD'S BESLUIT	56
DEEL III. HET BELGISCHE RECHT DE LEGE FERENDA – NAAR EEN MEER EXTENSIEVE INTERPRETATIE?.....	58
HOOFDSTUK I. EVALUATIE- EN AANBEVELINGSCRITERIA	60
Afdeling 1. Het eigenhandig testament in het licht van de huidige tijdsgeest	60
Afdeling 2. Balans tussen rechtszekerheid en rechtvaardigheid	60
HOOFDSTUK II. EVALUATIE VAN DE VORMVEREISTEN IN HET LICHT VAN DE HUIDIGE TIJDSGEEST	62
Afdeling 1. Eigenhandig geschrift	62
Afdeling 2. Dagtekening	68
Afdeling 3. Ondertekening	71
Afdeling 4. Tussentijds besluit	74
HOOFDSTUK III. AANBEVELINGEN.....	78
Afdeling 1. De deur openen voor het digitaal opgesteld eigenhandig testament	78
Afdeling 2. Audiovisueel testament	79
Afdeling 3. Geldig eigenhandig testament bij gebrek aan dagtekening	82
BESLUIT	84

BIBLIOGRAFIE	86
BELGIË.....	86
Wetgeving	86
Rechtspraak.....	87
Rechtsleer	91
FRANKRIJK	98
Wetgeving	98
Rechtspraak.....	98
Rechtsleer	99
SCHOTLAND.....	102
Wetgeving	102
Rechtspraak.....	102
Rechtsleer	102
ANDERE LANDEN	104

INLEIDING

1. Het eigenhandig testament is één van de testamentsvormen die het Belgische recht kent. Deze testamentsvorm heeft als voordeel dat het door elke burger die kan schrijven gebruikt kan worden zonder dat een derde, zoals de notaris, moet tussenkomen.¹

2. Artikel 4.181 BW stelt dat aan de geldigheid van een eigenhandig testament drie voorwaarden zijn verbonden: het moet geheel met de hand van de testator² geschreven, gedagtekend en gehandtekend zijn.³ De niet-naleving hiervan wordt gesanctioneerd met een nietigverklaring, wat dus betekent dat het testament geen uitwerking zal krijgen.⁴

§1. Probleemstelling

3. De drie voorwaarden laten vandaag de dag meer ruimte voor interpretatie dan vroeger. Ter illustratie: het eigenhandig schrijven was vroeger vanzelfsprekend aangezien men niet veel andere mogelijkheden voorhanden had. Dit staat in contrast met de opties waarover men vandaag beschikt om een eigenhandig testament op te stellen - denk aan het typen van een tekst op een computer, het opnemen van een videotestament of het schrijven met een *pencil* op de iPad. De groeiende technologische evolutie zet deze vereisten onder druk.

4. Het is een ongelukkige zaak wanneer een wilsbeschikking nietig wordt verklaard en geen uitwerking zal krijgen wegens het niet voldoen aan de geldigheidsvoorwaarden zoals opgelegd door artikel 4.181 BW. Zeker indien dit gebeurt wegens onwetendheid van de erflater over het bestaan of de precieze inhoud van de voorwaarden.

5. Tegelijkertijd mogen de drie geldigheidsvoorwaarden niet compleet onderuit gehaald worden. Ze kunnen een waarborg vormen dat het eigenhandig testament effectief de laatste wil van de erflater is, aangezien deze zelf reeds overleden is en dus geen uitleg meer kan verschaffen over het testament dat hij heeft opgesteld.

6. De *ratio legis* van de vereiste dat het testament volledig met de hand geschreven moet zijn bestaat erin te verzekeren dat het testament effectief door de testator zelf is geschreven en dus een uiting is van zijn wil.⁵ Het garandeert de oprechtheid en het persoonlijk karakter van het testament.⁶

¹ S. DEVOS, "Commentaar bij art. 970 BW", in J. BAEL, M. COENE, W. PINTENS en A. VASTERSAVENDTS, *Erfrecht, schenkingen en testamente* – *Commentaar met overzicht van rechtspraak en rechtsleer*, Deventer, Wolters Kluwer, 2005, (87) 90 (hierna: S. DEVOS, "Commentaar bij art. 970 B.W.").

² Gemakkelijkshalve zal in deze masterscriptie voor algemene besprekingen die niet casusgebonden zijn enkel het begrip 'testator' gehanteerd worden, hiermee wordt natuurlijk ook verwezen naar de vrouwelijke testatrice.

³ Art. 4.181 BW; R. DEKKERS, H. CASMAN, A.L. VERBEKE en E. ALOFS, *Erfrecht en giften*, Mortsel, Intersentia, 2018, 239 (hierna: R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*).

⁴ Art. 4.190, eerste lid BW; S. DEVOS, "Commentaar bij art. 970 B.W.", 91.

⁵ Cass. 19 januari 2001, *Arr.Cass.* 2001, 127, *RW* 2000-01, 1277; Antwerpen 4 mei 2021, *TBBR* 2022, 397; Gent 16 september 2010, *RW* 2011-12, 1045; R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, Mortsel, Intersentia, 2018, 410 (hierna: R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*).

⁶ A. VAN DEN BOSSCHE, "Het gedematerialiseerde eigenhandig testament", *Not.Fisc.M.* 2019, (40) 40 (hierna: A. VAN DEN BOSSCHE, "Het gedematerialiseerde eigenhandig testament"); R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 410.

De handtekening zorgt voor een identificatie van de testator en staat in voor diens bevestiging van de inhoud ervan.⁷ Dit in combinatie met de dagtekening laat toe om te controleren of de testator op het ogenblik van het schrijven van het testament handelingsbekwaam en/of gezond van geest was.⁸ Hiernaast is de dagtekening ook van belang om de volgorde te bepalen wanneer de testator meer dan één testament heeft opgesteld en om vast te stellen dat het niet om een louter ontwerp gaat, maar de effectieve laatste wilsbeschikking.⁹ Formalisme moet dus in zekere mate aanwezig blijven.

7. Een te strenge interpretatie van de vormvereisten kan ervoor zorgen dat de laatste wil van de testator niet altijd uitgevoerd wordt. Hiertegenover staat een te lakse invulling van de vereisten wat afbreuk kan doen aan de rechtszekerheid. Er moet dus een afweging gemaakt worden tussen enerzijds de zekerheid dat het testament de laatste wil vertolkt van de testator en anderzijds het zoveel als mogelijk respecteren van deze laatste wil.¹⁰

8. Om een afweging te kunnen maken tussen deze twee belangen en om ten slotte een evaluatie van de vormvereisten te kunnen verrichten zal er gekeken worden naar hun *ratio legis* en of deze gewaarborgd blijft indien men de vormvereisten zou gaan versoepelen en/of bijstellen aan de huidige tijdsgeest.

§2. Relevantie

9. Een soepele benadering met betrekking tot de geldigheid van testamenten beantwoord aan een evolutie in rechtspraak, rechtsleer en maatschappelijke opvattingen die minder belang hecht aan formalisme inzake de vormvereisten van testamenten, met als doel te waarborgen dat de laatste wil van de testator zal worden uitgevoerd.¹¹

10. Ook evolueert onze maatschappij steeds meer richting een gedigitaliseerde wereld. Naar mijn ervaring is het gebruik van technologie voor velen vanzelfsprekend en gebruiken we onze computer, smartphone, iPad en dergelijke meer en meer.

11. Daarom zal er in dit onderzoek gekeken worden of de drie vormvereisten van het eigenhandig testament en hun *ratio legis* gewaarborgd blijven indien we kiezen voor een soepele benadering waarin ook een digitalisering toegelaten wordt.

§3. Beperkingen van het onderzoek

⁷ Gent 16 september 2010, *RW* 2011-12, 1046; A. AYDOGAN, "Eigenhandig testament - zonder datum", *T.Not.* 2011, 115.

⁸ A. AYDOGAN, "Eigenhandig testament - zonder datum", *T.Not.* 2011, 116; H. CASIER, "Panta rhei, ook inzake testamenten: eigenhandig testament zonder datum toch geldig?", *Notariaat* 2010, 2; R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 410; T. DE VOGELAERE, *Het testament: enkele basisbeginselen*, Brussel, Larcier, 2015, 49.

⁹ Antwerpen 6 juni 2018, *RW* 2020-21, 368; D. STERCKX, "Glissements progressifs vers un testament olographe sans date", *RNB* 2010, 80.

¹⁰ J. BAEL, "Schenkings, testamenten en erfovereenkomsten" in J. BAEL, M. DAMBRE, I. VAN DE WOESTEYNE, en G. VERSCHULDEN (eds.), *Rechtskroniek voor het notariaat*, XV, Brugge, die Keure, 2009, (161) 194.

¹¹ Gent 25 oktober 2007, *T.Not.* 2008, 460; S. DEVOS, "Commentaar bij art. 970 B.W.", 91.

12. In dit onderzoek zal de focus liggen op de drie voorwaarden voor het geldig bestaan van het eigenhandig testament en de gevolgen indien deze niet nageleefd worden. De inhoud van het testament zal niet aan bod komen.

Naast deze vormvereisten bestaan er ook nog andere voorwaarden waaraan voldaan moet zijn opdat een testament geldig is, bijvoorbeeld bekwaamheid in hoofde van de testator. Omdat deze voorwaarden soms nauw verbonden zijn met de vormvereisten zal hier soms naar verwezen worden in het verdere verloop van deze masterscriptie, zonder hier te diep op in te gaan.

§4. Onderzoeksvraag en methodologie

13. De centrale onderzoeksvraag van deze masterscriptie luidt als volgt: *“Zijn de vormvereisten van het eigenhandig testament anno 2023 nog gerechtvaardigd?”*

Om een antwoord te kunnen bieden op deze vraag zal er in de verschillende delen gewerkt worden met subonderzoeksvragen.

14. In **DEEL I** zullen de drie vormvereisten ontleed worden (Hoofdstuk III-V). Er wordt aandacht besteed aan de bestaansredenen van iedere vormvereiste. Ook wordt onderzocht hoe rechtspraak en rechtsleer de drie vormvereisten vandaag invult en of hier al dan niet een evolutie in te zien is.

Dit eerste deel zal dus een antwoord vormen op de eerste subonderzoeksvraag, namelijk: *“Wat zijn de vormvereisten van het eigenhandig testament en hoe worden deze toegepast in de rechtspraak en rechtsleer?”*. Dit is een beschrijvende onderzoeksvraag.¹² Om het antwoord op deze vraag uit te werken zal er een interpretatie van de vormvereisten gebeuren in het licht van de doelstellingen die de wetgever voor ogen had.¹³ Ook zullen er verschillende vonnissen en arresten bestudeerd worden.

15. In **DEEL II** wordt vervolgens een blik over de grenzen geworpen. De subonderzoeksvraag van dit deel betreft: *“Wat zijn de wettelijke vormvereisten van het eigenhandig testament in het Franse en Schotse rechtssysteem en hoe worden deze toegepast anno 2023?”*.

Om op deze onderzoeksvraag een antwoord te formuleren wordt er een externe rechtsvergelijking uitgevoerd. Dit wil zeggen dat er een vergelijking zal gebeuren tussen enerzijds het eigenhandig testament uit Frankrijk en Schotland en anderzijds het eigenhandig testament zoals we dit in België kennen.¹⁴ Omdat de rechtsvergelijking beperkt blijft tot één rechtsfiguur, namelijk het eigenhandig testament, betreft het hier een microrechtsvergelijking.¹⁵ Het rechtsvergelijkend onderzoek beperkt zich tot twee landen. De gemeenschappelijke noemer in deze rechtsvergelijking is het eigenhandig

¹² P. SCHOUKENS, K. HENDRICKX en E. TERRY (eds.), *Rechtswetenschappelijk schrijven*, Leuven, Acco, 2017, 30 (hierna: P. SCHOUKENS e.a., *Rechtswetenschappelijk schrijven*).

¹³ P. SCHOUKENS e.a., *Rechtswetenschappelijk schrijven*, 47.

¹⁴ *Ibid.*, 52.

¹⁵ P. SCHOUKENS e.a., *Rechtswetenschappelijk schrijven*, 53; W. PINTENS, *Inleiding tot de rechtsvergelijking*, Leuven, Universitaire Pers, 1998, 63 (hierna: W. PINTENS, *Inleiding tot de rechtsvergelijking*).

testament.¹⁶ Om de gelijkenissen en de verschillen met het Belgische eigenhandig testament bloot te leggen wordt de uiteenzetting uit Deel I gebruikt.

De doelstelling van deze rechtsvergelijking is om een evaluatie van de drie vormvereisten van het eigenhandig testament in België mogelijk te maken en eventueel tot aanbevelingen te komen waardoor ons Belgisch recht kan verbeteren. Daarom werd er gekozen voor een rechtsstelsel dat gelijkaardig is aan dat van ons en dat dezelfde problemen ziet verschijnen (Frankrijk – Hoofdstuk I) en een rechtsstelsel dat compleet verschillend is met het Belgische rechtsstelsel (Schotland – Hoofdstuk II).

Het eigenhandig testament naar Frans recht is gelijkaardig aan dat naar Belgisch recht. Dit hoeft niet te verbazen, aangezien het Belgische privaatrecht de Franse Code Napoléon als grondslag heeft.¹⁷ Ook in Frankrijk moet een eigenhandig testament geheel met de hand van de testator geschreven, gedagtekend en ondertekend zijn.¹⁸ Een rechtsvergelijking met dit rechtsstelsel kan aantonen of in de Franse rechtspraktijk ook de vraag rijst of de drie vormvereisten nog te rechtvaardigen zijn *anno* 2023. Stuiten zij op dezelfde vraagstukken? En indien ja, hoe gaan zij hier mee om?

Het Schotse rechtsstelsel is sterk verschillend met dat van België en dit zien we ook terugkomen met betrekking tot het eigenhandig testament. Zo staan zij verder met de deformalisering hiervan, bijvoorbeeld door het getypt testament toe te laten. Omwille van de verschillen tussen het Belgische en Schotse eigenhandig testament is een rechtsvergelijking interessant.

16. Tenslotte zal in **DEEL III** een evaluatie van de vormvereisten in het licht van de huidige tijdsgeest gebeuren (Hoofdstuk II). Indien deze hoofdstukken aantonen dat de interpretatie en toepassing van de drie vormvereisten in het Belgische recht bij de tijd gebracht moeten worden, zullen hiervoor aanbevelingen geformuleerd worden (Hoofdstuk III). De evaluatie en de aanbevelingen moeten gebaseerd zijn op een bepaald criterium (Hoofdstuk I).¹⁹ In dit onderzoek is de 'huidige tijdsgeest' het normatief criterium dat vooropgesteld wordt. Dit is een externe toetssteen, wat wil zeggen dat het niet overgenomen wordt uit ons rechtssysteem zelf, maar van buitenaf komt.²⁰ Dit criterium vormt een richtsnoer om te kunnen antwoorden op de vraag of de vormvereisten van het eigenhandig testament nog te rechtvaardigen zijn *anno* 2023, en of veranderingen al dan niet noodzakelijk zijn.

Hiernaast zullen ook twee intern normatieve criteria gebruikt worden, namelijk het beginsel van rechtszekerheid en rechtvaardigheid. Voor deze twee criteria werd gekozen omdat het enerzijds onrechtvaardig is als een laatste wil nietig wordt verklaard wegens het niet voldoen aan overdreven formaliteit, maar langs de andere kant is en blijft formalisme van belang voor de rechtszekerheid,

¹⁶ P. SCHOUKENS e.a., *Rechtswetenschappelijk schrijven*, 53; W. PINTENS, *Inleiding tot de rechtsvergelijking*, 87.

¹⁷ R. DE CORTE, B. DE GROOTE en D. BRULOOT, *Privaatrecht in hoofdlijnen*, Hoegaarden, LeA Uitgevers, 2022, 1 (hierna: R. DE CORTE e.a., *Privaatrecht in hoofdlijnen*).

¹⁸ Art. 970 Code Civil (Fr), www.legifrance.gouv.fr.

¹⁹ P. SCHOUKENS e.a., *Rechtswetenschappelijk schrijven*, 57; W. PINTENS, *Inleiding tot de rechtsvergelijking*, 66.

²⁰ *Ibid.*

namelijk om fraude en vervalsing tegen te gaan. Een goede balans tussen deze twee beginselen is dus noodzakelijk.

In dit derde deel ligt dus een evaluerende en aanbevelende onderzoeksvraag vevat: *"Zijn de vormvereisten van het eigenhandig testament in overeenstemming met de huidige tijdsgeest en zo neen, hoe zouden de vormvereisten aangepast moeten worden?"*.

DEEL I. HET BELGISCHE RECHT *DE LEGE LATA*: VORMVEREISTEN VAN HET EIGENHANDIG TESTAMENT

17. **Toelichting** - In dit eerste deel zal op een beschrijvende wijze het eigenhandig testament en de drie vormvereisten hiervan besproken worden. Dit deel vormt een theoretisch kader aan de hand waarvan in Deel II aan rechtsvergelijking gedaan kan worden en in Deel III een evaluatie kan plaatsvinden.

In **Hoofdstuk I** zal kort het testament en de kenmerken hiervan besproken worden.

Hoofdstuk II spitst zich toe op het eigenhandig testament en de voor- en nadelen hiervan. Ook zullen de gevolgen bij niet naleving van de vormvereisten besproken worden. Ten slotte zullen de bewijsregels en de mogelijkheid tot bewaargeving bij de notaris nader toegelicht worden.

De volgende drie hoofdstukken behandelen telkens één van de vormvereisten. Ten eerste het eigenhandig geschrift (**Hoofdstuk III**), vervolgens de dagtekening (**Hoofdstuk IV**) en ten slotte de handtekening (**Hoofdstuk V**). Eerst zal de *ratio legis* van elke vormvereiste besproken worden, hierna wat de vereiste precies inhoudt. Er zal gebruikgemaakt worden van rechtspraak ter illustratie van hoe de vereisten geïnterpreteerd worden in de praktijk en hoe dit geëvolueerd is doorheen de jaren.

HOOFDSTUK I. Het testament

Afdeling 1. Algemeen

18. **Definitie testament** - Volgens art. 4.132, §3 BW is een testament "een akte waarbij de testator, voor de tijd dat hij niet meer in leven zal zijn, over het geheel of een deel van zijn goederen beschikt, en die hij kan herroepen".²¹ Het De Valks Juridisch woordenboek voegt hier nog aan toe dat het een eenzijdige en uiterste wilsbeschikking is.²²

19. **Extra-patrimoniale beschikkingen** - Hoewel beide definities het over goederen hebben is het ook mogelijk om niet-vermogensrechtelijke beschikkingen, ook wel extra-patrimoniale beschikkingen genoemd, op te nemen in een testament.²³ Ook een testament dat uit enkel extrapatrimoniale beschikkingen bestaat is mogelijk.²⁴

De testator kan in zijn testament alle beschikkingen opnemen die hij wenst, zolang deze niet strijdig zijn met de essentiële kenmerken van het testament en de openbare orde.²⁵ Voorbeelden van deze extra-patrimoniale beschikkingen zijn bepalingen inzake het aanstellen van een testamentuitvoerder, inzake orgaantransplantatie of betreffende het aanduiden van een testamentaire voogd.²⁶

20. **Testeervormen** - In het Belgische recht kennen we drie gemene testamentvormen: het notarieel testament, het internationaal testament en het eigenhandig testament.²⁷

21. **Notarieel testament** – Een notarieel testament neemt de vorm aan van een authentieke akte.²⁸ Deze testeervorm is in vergelijking met de andere het meest formalistisch.²⁹

Zoals de naam het zelf zegt worden dit soort testamenten verleden voor een notaris.³⁰ Naast de formelijke bepalingen uit het Burgerlijk Wetboek moet ook de Wet tot regeling van het notarisambt worden nageleefd.³¹

²¹ Art. 4.132, §3 BW.

²² B. TILLEMANS, S. LIERMAN en V. SAGAERT, *De Valks Juridisch Woordenboek*, Antwerpen, Intersentia, 2020, 333.

²³ C. DECLERCK en W. PINTENS, *Schets van het familiaal vermogensrecht*, Brugge, die Keure, 2019, 382 (hierna: C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*); J. FONTEYN, *Le testament*, Limal, Anthemis, 2021, 61 (hierna: J. FONTEYN, *Le testament*); R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*, 231; T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013 – Balanceren op de grenzen van de wilsautonomie*, Brussel, Larcier, 2013, 8 (hierna: T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*).

²⁴ Gent 15 maart 1962, *T.Not.* 1963, 179; C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 382.

²⁵ R. DILLEMANS, A. VAN DEN BOSSCHE en M. DECLERCQ, *Beginselen van Belgisch Privaatrecht*, VII, *Testamenten*, Mechelen, Kluwer, 2012, 271 (hierna: R. DILLEMANS e.a., *Beginselen van Belgisch Privaatrecht*); T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*, 78.

²⁶ T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*, 78.

²⁷ Art. 4.180, 4.181, 4.183 en 4.184 BW.

²⁸ R. BARBAIX, *Handboek familiaal vermogensrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 996 (hierna: R. BARBAIX, *Handboek familiaal vermogensrecht*).

²⁹ R. BARBAIX, *Handboek familiaal vermogensrecht*, 996.

³⁰ Art. 4.183 BW.

³¹ Art. 4.183, §2, eerste lid BW; Wet 16 maart 1803 tot regeling van het notarisambt, BS 16 maart 1803; R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*, 248.

Tot dit jaar was de aanwezigheid van twee getuigen of een tweede notaris vereist. Sinds 1 januari 2023 is deze vereiste geschrapt.³² De reden hiervoor is dat de getuigen een louter formele rol hadden, namelijk affirmeren dat alle vormvereisten nageleefd werden.³³ Ze moesten niet nagaan of het testament de effectieve wil van de testator verkondigde.³⁴ De wetgever is nu van oordeel dat de instrumenterende notaris zelf kan nagaan of alle vormvereisten nageleefd worden.³⁵

Een notarieel testament heeft, in tegenstelling tot het eigenhandig testament, een hogere kostprijs en meer formalistische vereisten die nageleefd moeten worden.³⁶ Doordat een notarieel testament opgesteld wordt door een notaris bestaat er meer zekerheid over de juistheid van de beschikkingen in het testament in vergelijking met het eigenhandig testament.³⁷ Er moet evenwel opgemerkt worden dat het vandaag de dag een gewoonlijke praktijk is dat men zich zelfs voor het opstellen van een eigenhandig testament gaat informeren bij een notaris, die dan een voorgeschreven tekst meegeeft die de testator kan overnemen.³⁸ Hierdoor wordt de inhoudelijke geldigheid van het eigenhandig testament gegarandeerd.

22. Internationaal testament – Aan de grondslag van het internationaal testament als testeevorm in België ligt het Verdrag van Washington van 1973. Dit verdrag is omgezet in onze nationale rechtsorde door de wet van 1983 tot invoering van een testament in de internationale vorm.³⁹

Het internationaal testament is een testeevorm die interessant is wanneer men vermogen heeft in het buitenland.⁴⁰ Het kan evenwel ook prima worden opgesteld zonder dat er sprake is van een internationaal element.⁴¹

Het opstellen van een internationaal testament begint bij het schrijven van de beschikkingen.⁴² Dit kan gebeuren door de testator zelf, maar ook door de notaris of een derde.⁴³ Het is niet vereist dat dit met de hand geschreven wordt, de tekst typen mag bijvoorbeeld ook.⁴⁴

³² Wet van 22 november tot wijziging van de wet van 16 maart 1803 op het notarisambt, tot invoering van een tuchtraad voor de notarissen en de gerechtsdeurwaarders in het Gerechtelijk Wetboek en diverse bepalingen, *BS* 22 december 2022.

³³ Wetsontwerp tot wijziging van de wet van 16 maart 1803 op het notarisambt, tot invoering van een tuchtraad voor de notarissen en de gerechtsdeurwaarders in het Gerechtelijk Wetboek en diverse bepalingen, *Parl.St.* Kamer 2021-2022, 14-15.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ *Ibid.*

³⁶ R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*, 256.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ S. DEVOS, "Commentaar bij art. 970 B.W.", 98.

³⁹ Wet 2 februari 1983 tot invoering van een testament in de internationale vorm en tot wijziging van een aantal bepalingen betreffende het testament, *BS* 11 oktober 1983 (hierna: Wet 2 februari 1983). Zie ook artikelen 4.184 en 4.185 BW.

⁴⁰ R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*, 257.

⁴¹ In art. 1 Wet 2 februari 1983 luidt als volgt: "Ongeacht de plaats waar het is opgemaakt, de ligging van de goederen, de nationaliteit, de woonplaats of de verblijfplaats van de erflater"; R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*, 257.

⁴² A. VAN DEN BOSSCHE, "Internationaal testament" in *Huldeboek Nan Torfs*, Brugge, die Keure, 2022, (339) 340 (hierna: A. VAN DEN BOSSCHE, "Internationaal testament").

⁴³ Art. 3, lid 2 Wet 2 februari 1983.

⁴⁴ W. PINTENS, N. TORFS en R. TORFS, *Internationaal Testament in reeks Recht en Praktijk*, Antwerpen, Kluwer, 1985, 25-26.

Vervolgens moet het geschrift aan de notaris overhandigd worden.⁴⁵ Die maakt dan een verklaring op waaruit blijkt dat de vereisten van de Wet van 2 februari 1983 werden nageleefd.⁴⁶ Deze verklaring wordt vervolgens door de notaris aan het internationaal testament gehecht.⁴⁷ In tegenstelling tot het notarieel testament moet het verlijden van een internationaal testament wel nog steeds gebeuren in het bijzijn van twee getuigen.⁴⁸

In vergelijking met het notarieel testament zijn er minder strenge vormvereisten van toepassing op het internationaal testament⁴⁹ en deze vormvereisten zijn ook beperkt in aantal.⁵⁰ Een internationaal testament zal geldig zijn wanneer volgende voorwaarden gerespecteerd worden: een verbod op gemeenschappelijke beschikkingen⁵¹, de vereiste van een geschrift⁵² (wat niet eigenhandig door de testator moet gebeuren⁵³), de aanwezigheid van twee getuigen⁵⁴ en een handtekening.⁵⁵ Hiernaast vermeldt de Wet 2 februari 1983 nog enkele andere vormvoorschriften, waarvan de niet-naleving evenwel niet gestraft zal worden met de nietigheid van het testament.⁵⁶

De nietigheid van het internationaal testament laat de eventuele geldigheid wat betreft de vorm als een testament van een andere soort onverkort.⁵⁷ Dit wil zeggen dat wanneer het internationaal testament volledig door de hand van de testator geschreven, gedagtekend en gehandtekend is, het nog steeds een geldig eigenhandig testament zou zijn wanneer één van de vormvereisten van het internationaal testament niet werden nageleefd. Indien de notaris het internationaal testament zou opstellen kan hij er ook voor zorgen dat de vereisten van het notarieel testament nageleefd worden.⁵⁸

23. Eigenhandig testament – Naast een notarieel of een internationaal testament kan er ook een eigenhandig testament opgesteld worden. Dit soort testament moet geheel met de hand van de testator geschreven worden. Hiernaast is voor de geldigheid ook een dagtekening en een ondertekening door de testator vereist. Het eigenhandig testament en de drie vormvereisten worden vanaf nr. 29 verder besproken.

24. Bevoorrechte testamente – Naast het notarieel, internationaal en eigenhandig testament bestaan er ook nog drie buitengewone testamente: het militaire testament⁵⁹, het testament in tijde

⁴⁵ A. VAN DEN BOSSCHE, "Internationaal testament", 340.

⁴⁶ Art. 9 en 10 Wet 2 februari 1983.

⁴⁷ Art. 4.185 BW.

⁴⁸ Art. 5, lid 1 Wet 2 februari 1983.

⁴⁹ A. VAN DEN BOSSCHE, "Het internationaal testament", *T.Not.* 2019, (402) 402 (hierna: A. VAN DEN BOSSCHE, "Het internationaal testament"); C. DE WULF, *Notarieel familierecht en familiaal vermogensrecht: het opstellen van notariële akten*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2011, 477.

⁵⁰ Art. 1 *juncto* art. 2 – 5 Wet 2 februari 1983; J. BAEL, "Enkele aandachtspunten bij de opmaak van testamente", 67.

⁵¹ Art. 2 Wet 2 februari 1983.

⁵² Art. 3, eerste lid Wet 2 februari 1983.

⁵³ Art. 3, tweede lid Wet 2 februari 1983.

⁵⁴ Art. 4 Wet 2 februari 1983.

⁵⁵ Art. 5 Wet 2 februari 1983.

⁵⁶ Voor de niet-naleving van deze vormvoorschriften kan wel eventueel de notaris aansprakelijk gesteld worden, zie A. VAN DEN BOSSCHE, "Het internationaal testament", 406.

⁵⁷ Art. 4.190, lid 3 BW en art. 1, tweede lid Wet 2 februari 1983.

⁵⁸ A. VAN DEN BOSSCHE, "Het internationaal testament.", 410; J. BAEL, "Enkele aandachtspunten bij de opmaak van testamente", 70.

⁵⁹ Art. 4.186 BW.

van besmettelijke ziekten⁶⁰ en het maritiem testament.⁶¹ Deze kunnen enkel opgesteld worden indien er sprake is van een noodtoestand waardoor het voor de testator onmogelijk is om zich te wenden tot een notaris.⁶² De buitengewone testamenten verliezen hun geldigheid indien de testator niet is komen te overlijden en zich al enkele maanden niet meer in de noodtoestand bevindt.⁶³

Afdeling 2. Kenmerken van het testament

25. **Vormelijk** – Testamenten zijn vormelijke akten: ze moeten worden opgesteld in één van de vormen door de wet omschreven.⁶⁴ Hiernaast kent iedere testeervorm specifieke vormvereisten die gerespecteerd moeten worden.⁶⁵ Pas wanneer er aan deze vereisten voldaan is, is er sprake van een testament.⁶⁶ Het naleven van de vormvereisten is niet enkel van belang voor het bewijs van de geldigheid van het testament, het testament bestaat pas van zodra de vormvereisten in acht worden genomen (*forma dat esse rei*).⁶⁷ Indien dit niet gebeurt zal dit de nietigheid van het testament tot gevolg hebben.⁶⁸

26. **Eenzijdig** - Het testament is een eenzijdige rechtshandeling.⁶⁹ Deze vereiste van eenzijdigheid hangt nauw samen met de hoogstpersoonlijkheid van het testament.⁷⁰

Uit de eenzijdigheid en hoogstpersoonlijkheid kunnen we afleiden dat een testament geen gemeenschappelijke beschikkingen mag bevatten uitgaand van een aantal personen maar ook dat het testament niet opgesteld kan worden aan de hand van een vertegenwoordiger.⁷¹

27. **Herroepbaar** - Een uiterste wil is meestal geen vaststaand gegeven, maar iets wat kan veranderen doorheen het leven.⁷² Hier komt de *ad nutum* herroepelijkheid van testamenten aan tegemoet. De testator beschikt steeds over de mogelijkheid om zijn gehele testament of één of meer legaten hiervan te herroepen. Er is hiervoor geen voorafgaande motivering of grondige reden voor

⁶⁰ Art. 4.187 BW.

⁶¹ Art. 4.188 BW.

⁶² A. VAN DEN BOSSCHE, "Het authentiek testament in oorlogstijd?", *TEP* 2021, (213) 215.

⁶³ Art. 4.186, lid 4, art. 4.187, lid 3 en art. 4.188, §8 BW; A. VAN DEN BOSSCHE, "Het authentiek testament in oorlogstijd?", *TEP* 2021, (213) 215.

⁶⁴ Art. 4.180 BW; A. VAN DEN BOSSCHE, "Het internationaal testament", 402; B. LEMAIRE, "Les caractères fondamentaux du testament" in P. MOREAU (ed.), *Libéralités et successions*, Limal, Anthemis, 2019 (185) 185; P. MOUREAU, "La solennité des testaments à l'épreuve de la jurisprudence", *TBBR* 2010, (484) 484; R. DILLEMANS e.a., *Beginselen van Belgisch Privaatrecht*, 45; T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*, 35.

⁶⁵ A. VAN DEN BOSSCHE, "Het internationaal testament", 402.

⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ B. LEMAIRE, "Les caractères fondamentaux du testament" in P. MOREAU (ed.), *Libéralités et successions*, Limal, Anthemis, 2019 (185) 185; P. MOUREAU, "La solennité des testaments à l'épreuve de la jurisprudence", *TBBR* 2010, (484) 484; T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*, 35.

⁶⁹ R. BARBAIX, *Handboek familiaal vermogensrecht*, 986; T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*, 8; W. PINTENS, B. VAN DER MEERSCH en K. VANWINCKELEN, *Inleiding tot het familiaal vermogensrecht*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2002, 649.

⁷⁰ R. BARBAIX, *Handboek familiaal vermogensrecht*, 986; R. BARBAIX en A.L. VERBEKE, *Kernbegrippen familiaal vermogensrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2014, 298 (hierna: R. BARBAIX e.a., *Kernbegrippen familiaal vermogensrecht*); R. DILLEMANS e.a., *Beginselen van Belgisch Privaatrecht*, 35; T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*, 8.

⁷¹ Rb. Luik 5 juni 1989, *JLMB* 1989, 1208; A. VAN DEN BOSSCHE, "Rechtspraakoverzicht: Elf testamenten en hun problemen", *T.Not.* 2017, (343) 345; C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 381; J. FONTEYN, *Le testament*, 61; R. BARBAIX, *Handboek familiaal vermogensrecht*, 987; T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*, 8.

⁷² T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*, 9.

nodig.⁷³ Deze herroeping gebeurt, net zoals het opstellen van het testament, eenzijdig en hoogstpersoonlijk.⁷⁴ De vrije en onafhankelijke wil van de testator wordt hierdoor beschermd.⁷⁵

De herroeping kan uitdrukkelijk of stilzwijgend gebeuren. Een uitdrukkelijke herroeping vloeit voort uit een later testament waarin de testator aangeeft zijn vorige wilsbeschikking(en) te herroepen of uit een akte verleden voor de notaris waarin de verandering van de wil wordt aangegeven.⁷⁶ Wanneer een herroeping via testament gebeurt moet dit latere testament niet in dezelfde testevorm zijn opgesteld als het testament dat men wil herroepen.⁷⁷ Een notarieel testament kan dus worden herroepen door een eigenhandig testament bijvoorbeeld. Een stilzwijgende of impliciete herroeping kan plaatsvinden indien er een later testament wordt opgesteld waarin een eerdere wilsbeschikking niet uitdrukkelijk wordt herroepen. Dan zullen beschikkingen die niet verenigbaar zijn met het nieuwe testament vernietigd worden en dus geen uitwerking krijgen bij het overlijden van de testator.⁷⁸ Indien er zich geen tegenstrijdigheden voordoen blijven beide testamenten behouden.⁷⁹ Hiernaast kan een stilzwijgende herroeping ook plaatsvinden wanneer de testator een onder bijzondere titel gelegateerd goed vervreemdt.⁸⁰

De herroepelijkheid van het testament is een essentieel kenmerk dat tot de openbare orde behoort.⁸¹ Hierdoor zal een testament waarin de testator schrijft dat alle latere testamenten zonder uitwerking moeten blijven nietig zijn.⁸² De testator ontnemt zich zo namelijk de mogelijkheid tot herroeping. Dit kan ook gebeuren door een postdatering van het testament (zie *infra*, nr. 68).

28. Opgeschort tot aan het overlijden - Vanzelfsprekend krijgen de beschikkingen vervat in het testament slechts uitwerking ingevolge het overlijden van de testator, wat dus een opschortende voorwaarde is.⁸³ De in de uiterste wilsbeschikking aangeduide legatarissen beschikken over geen enkel recht zolang de testator in leven is.⁸⁴

⁷³ R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 402.

⁷⁴ R. BARBAIX e.a., *Kernbegrippen familiaal vermogensrecht*, 300.

⁷⁵ R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*, 235.

⁷⁶ Art. 4.215 BW; R. BARBAIX, *Handboek familiaal vermogensrecht*, 1022.

⁷⁷ C. DE WULF, *Notarieel familierecht en familiaal vermogensrecht: het opstellen van notariële akten*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2011, 529; C. MAES, "Hoe het notarieel testament het eigenhandig testament buitenspel zet: de fiscus als spelbreker", *Successierechten* 2021, nr. 6, (1) 3 (hierna: C. MAES, "Hoe het notarieel testament het eigenhandig testament buitenspel zet: de fiscus als spelbreker").

⁷⁸ Art. 4.216 BW; H. CASMAN, *Notarieel familierecht*, Gent, Mys & Breesch, 1991, 502 (hierna: H. CASMAN, *Notarieel familierecht*); R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 403.

⁷⁹ Gent 18 maart 2004, *RABG* 2005, 753.

⁸⁰ Art. 4.217 BW.

⁸¹ R. BARBAIX, *Handboek familiaal vermogensrecht*, 1021.

⁸² Cass. 29 maart 1958, *Pas.* 1958, I, 844. De testator had in het testament geschreven: "dit is mijn laatste wilsbeschikking die alle vorige en alle latere beschikkingen herroept"; H. CASMAN, *Notarieel Familierecht*, 502; R. BARBAIX, *Handboek familiaal vermogensrecht*, 1021.

⁸³ C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 381; R. BARBAIX e.a., *Kernbegrippen familiaal vermogensrecht*, 299; R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*, 235.

⁸⁴ Cass. 9 maart 1989, *Arr.Cass.* 1989, 783.

HOOFDSTUK II. Eigenhandig testament

Afdeling 1. Algemeen

29. **Eenvoudige testeervorm** - Het eigenhandig testament, ook wel het holografisch of onderhands testament genoemd, is in 1804 opgenomen in het Burgerlijk Wetboek met als bedoeling te voorzien in een testeervorm met zo weinig mogelijk vormvereisten voor de burger.⁸⁵

30. **Drie vormvereisten** - Deze testeervorm kent drie vormvereisten: het gehele testament moet met de hand van de testator geschreven, gedagtekend en gehandtekend zijn.⁸⁶ Er worden geen andere vormvereisten opgelegd.⁸⁷

De vormvereisten zijn vastgelegd in art. 4.181 BW. In het oude Burgerlijk Wetboek was dit artikel 970. Bij de hercodificatie is er inhoudelijk niets gewijzigd aan deze bepaling.⁸⁸

Art. 4.181 BW luidt als volgt: *"Het eigenhandig testament is slechts geldig, indien het geheel met de hand van de testator geschreven, gedagtekend en ondertekend is. Het is aan geen andere formaliteiten onderworpen."*

31. **Voor- en nadelen van het eigenhandig testament** - Voordelen die het eigenhandig testament biedt zijn een hoge mate aan vertrouwelijkheid en discretie bij de opmaak ervan, een eenvoudige werkwijze en kosteloosheid.⁸⁹ Hiervoor moet men wel inboeten aan bewijskracht en zekerheid.⁹⁰ Indien de testator het testament niet ter bewaring geeft bij een notaris (zie *infra*, nrs. 38 e.v.) bestaat er een kans dat het testament verloren gaat of vernietigd wordt. Ook kan het opstellen van het testament zonder hulp of advies van een deskundige tot gevolg hebben dat niet alle vormvereisten nageleefd worden of dat men zich niet duidelijk genoeg formuleert.⁹¹ Hierdoor zal het testament misschien na het overlijden nietig verklaard worden of zal de rechter er een interpretatie aan moeten geven.

⁸⁵ M. PUELINCKX-COENE, "Vormt de vereiste van handtekening de valstrik van het eigenhandig testament?" (noot onder. Cass. 10 juni 1983), *T.Not.* 1986, 319.

⁸⁶ Art. 4.181 BW.

⁸⁷ C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 407; J. FONTEYN, *Le testament*, 67.

⁸⁸ Er is enkel een grammaticale correctie uitgevoerd, namelijk het weghalen van een dubbele negatie. Zie Wetsvoorstel (K. GEENS, S. VERHERSTRAETEN en B. SLEGGERS) betreffende boek 2, titel 3, "Relatievermogensrecht" en boek 4 "Nalatenschappen, schenkingen en testamenten" van het Burgerlijk Wetboek, *Parl.St.* Kamer 2019-2020, nr. 55-1272/001, 144.

⁸⁹ C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 381; H. CASMAN, *Notarieel Familierecht*, 506; P. DELNOY en P. MOREAU, *Les libéralités et les successions*, Brussel, Larcier, 1991, 19.

Opmerking: na het overlijden zal het testament neergelegd moeten worden bij een notaris. De notariskost die de testator bespaarde door te kiezen voor een eigenhandig testament zal dus gewoon na het overlijden door de erfgenamen betaald moeten worden.

⁹⁰ C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 407; H. CASMAN, *Notarieel Familierecht*, 506; V. MAUSSEN, "Eigenhandig testament", *TEP* 2018, (618) 619.

⁹¹ R. DILLEMANS e.a., *Beginnelsen van Belgisch Privaatrecht*, 114.

Afdeling 2. Gevolgen bij het niet naleven van de vormvereisten

32. **Nietigheid** – Het niet-naleven van (één van) de drie vormvereisten van het eigenhandig testament, dewelke hieronder besproken worden (zie *infra*, nr. 41), wordt gesanctioneerd met de nietigheid van het eigenhandig testament.⁹² Dit wil zeggen dat de laatste wil van de erflater geen uitwerking zal krijgen en de nalatenschap verdeeld zal worden volgens de regels van het erfrecht.

Gebreken in de toestemming of de bekwaamheid bij het opstellen van een testament zullen gesanctioneerd worden met relatieve nietigheid.⁹³ De bedoeling hiervan is om erfgenamen te beschermen.⁹⁴ Aangezien de nietigheid relatief is, is het mogelijk voor de erfgenamen om, zodra de nalatenschap is opengevallen, van de nietigverklaring af te zien aan de hand van een bekrachtiging.⁹⁵ Hiervoor is wel vereist dat ze op de hoogte zijn van het gebrek.⁹⁶

Het niet-naleven van de vormvereisten die gelden als absolute geldigheidsvereisten of grondvereisten van openbare orde wordt gevolgd door absolute nietigheid.⁹⁷ Hierop bestaat echter één uitzondering: namelijk de nietigheid wegens een vormgebrek na het overlijden van de testator.⁹⁸ Dit betekent dat ook een testament wat nietig verklaard wordt wegens het niet-naleven van een vormvereiste toch bekrachtigd of vrijwillig uitgevoerd kan worden door de erfgenamen.⁹⁹ Indien erfgenamen tot de uitvoering van het testament overgaan wordt dit gezien als een aanvaarding en kunnen ze zich naderhand niet meer beroepen op de nietigheid van het testament.¹⁰⁰

33. **Rechter beslist** – Het is niet aan de instrumenterende notaris om te beslissen over de al dan niet geldigheid van een eigenhandig testament. Indien de erflater een eigenhandig testament heeft opgesteld dat niet aan de drie vormvereisten voldoet zullen de rechtverkrijgenden naar de rechter moeten stappen om het ongeldig te doen verklaren. Wanneer het aangeboden eigenhandig testament echter een prima facie-ongeldigheid vertoont, waaruit voor iedereen duidelijk blijkt dat het stuk geen testament is, mag de notaris zijn medewerking weigeren.¹⁰¹

⁹² Art. 4.181 BW.

⁹³ A. VAN DEN BOSSCHE, "Om een testament te kunnen maken moet men gezond van geest zijn en zo nodig gemachtigd door de vrederechter", *T.Not.* 2007, (526) 526.

⁹⁴ *Ibid.*; C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 419.

⁹⁵ Art. 4.160, lid 2 BW wat gaat over de bevestiging, bekrachtiging en vrijwillige uitvoering van een schenking is ook van toepassing op testamenten; A. VAN DEN BOSSCHE, "Om een testament te kunnen maken moet men gezond van geest zijn en zo nodig gemachtigd door de vrederechter", *T.Not.* 2007, (526) 526.

⁹⁶ C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 419; K. VANWINCKELEN, "Commentaar bij art. 981-1001 BW" in J. BAEL, M. COENE, W. PINTENS en A. VASTERSAVENDTS, *Erfrecht, schenkingen en testamenten – Commentaar met overzicht van rechtspraak en rechtsleer*, Deventer, Wolters Kluwer, 2005, (56) 69.

⁹⁷ C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 420.

⁹⁸ Gent 21 december 2006, *T.Not.* 2007, 345.

⁹⁹ Art. 4.181 BW; Bijvoorbeeld bij een gebrek aan dagtekening, zie Gent 21 december 2006, *T.Not.* 2007, 345.

¹⁰⁰ Cass. 2 december 1960, *Pas.* 1961, 356; Gent 21 december 2006, *T.Not.* 2007, 345.

¹⁰¹ W. PINTENS en Y.H. LELEU, "Commentaar bij art. 976 BW" in J. BAEL, M. COENE, W. PINTENS en A. VASTERSAVENDTS, *Erfrecht, schenkingen en testamenten – Commentaar met overzicht van rechtspraak en rechtsleer*, Deventer, Wolters Kluwer, 2005 (10) 18.

Afdeling 3. Bewijs eigenhandig testament

34. **Onderhandse akte** - In tegenstelling tot het notarieel testament, wat een authentieke akte is, is het eigenhandig testament een onderhandse akte.

De gemeenrechtelijke regels van bewijs van een onderhandse akte zijn van toepassing op het eigenhandig testament.¹⁰² Art. 8.19 BW zegt dat erfgenamen of rechtverkrijgende het handschrift of de handtekening van hun rechtsvoorganger, de testator, kunnen ontkennen of verklaren dat zij het handschrift of de handtekening niet kennen.¹⁰³ Indien zij dit doen rust er op de legatarissen, degenen die zich op het testament beroepen, een bewijslast om aan te tonen dat het wel degelijk om het handschrift of de handtekening van de testator gaat.¹⁰⁴ Dit kan aan de hand van een schriftonderzoek.¹⁰⁵ Wanneer een schriftonderzoek gevorderd wordt is de rechter echter niet verplicht om hierop in te gaan.¹⁰⁶ De rechter kan namelijk zelf soeverein oordelen over de echtheid van het geschrift indien hij van oordeel is dat de feitelijke gegevens waarover hij beschikt dit toelaten.¹⁰⁷ Zo oordeelde het hof van beroep te Gent dat een gevorderd schriftonderzoek niet opportuun was aangezien voldoende bewijzen werden overhandigd die aantonden dat het geschrift van het eigenhandig testament overeenstemde met andere door de testator geschreven stukken.¹⁰⁸

Voor erfgenamen of rechtverkrijgenden is het dus makkelijker om een eigenhandig testament te betwisten aangezien ze genieten van een omkering van bewijslast. Het is dan aan de legataris om het tegendeel te bewijzen. Het spreekt voor zich dat indien het slechts om een bescheiden legaat gaat, de legataris zal afzien van deze gerechtelijke procedure.

35. **Vermoedelijke echtheid handtekening** - Wat in het voordeel van de legataris speelt is dat van zodra de echtheid van het geschrift bewezen is ook de echtheid van de handtekening wordt vermoed.¹⁰⁹ Het is dan opnieuw aan de erfgenamen om te bewijzen dat het niet om de handtekening van de testator gaat.¹¹⁰

¹⁰² Cass. 19 januari 2001, *Arr.Cass.* 2001, 127, *RW* 2000-01, 1277; B. VERLOOY, "Is het geschil over de echtheid van een eigenhandig testament onsplitsbaar en wie draagt de bewijslast?" (noot onder Gent 18 juni 2015), *RABG* 2016, (273) 276; C. MAES, "Hoe het notarieel testament het eigenhandig testament buitenspel zet: de fiscus als spelbreker", 2.

¹⁰³ C. MAES, "Hoe het notarieel testament het eigenhandig testament buitenspel zet: de fiscus als spelbreker", 3.

¹⁰⁴ Dit moet gebeuren volgens de procedure vervat in de artikelen 883 e.v. Ger.W.; Cass. 19 januari 2001, *Arr.Cass.* 2001, 127, *RW* 2000-01, 1277; A. DENIS en V. PALM, "Les conditions de forme des testament: Le testament olographe" in P. MOREAU (ed.), *Libéralités et successions*, Limal, Anthemis, 2019 (199) 213 (hierna: A. DENIS e.a., "Les conditions de forme des testament"); A. VAN DEN BOSSCHE, "Rechtspraakoverzicht: Elf testamenten en hun problemen", *T.Not.* 2017, (343) 352; F. LOGGHE, "Van verscheidenheid naar eenheid en terug. De ondertekening van een eigenhandig testament", *AJT* 1998-99, (878) 878 (hierna: F. LOGGHE, "Van verscheidenheid naar eenheid en terug"); H. DE PAGE en R. DEKKERS, *Traité élémentaire de droit civil belge. Principes, doctrine, jurisprudence*, deel VIII², *Les testaments*, Brussel, Bruylant, 1973, (903) 1061; R. TORFS, "Het eigenhandig testament in steno", *RW* 1982-83, (2401) 2405 (hierna: R. TORFS, "Het eigenhandig testament in steno"); T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*, 70.

¹⁰⁵ Art. 4.19 BW *juncto* art. 883 e.v. Ger.W.; C. MAES, "Hoe het notarieel testament het eigenhandig testament buitenspel zet: de fiscus als spelbreker", 5.

¹⁰⁶ Art. 889 Ger.W.; Antwerpen 9 februari 2021, *TEP* 2021, 409.

¹⁰⁷ Cass. 7 maart 2002, *RW* 2004-05, 508; Antwerpen 9 februari 2021, *TEP* 2021, 409; Gent 28 juni 2018, *TEP* 2018, 962; Gent 21 juni 2018, *TEP* 2018, 928; L. GOOSSENS, "Eigenhandig testament", *TEP* 2020, (530) 530; L. VAN GIJSEL, "Vormvereisten testament – Eigenhandig testament", *TEP* 2020, (537) 537.

¹⁰⁸ Gent 19 december 2019, *T.Not.* 2021, 820.

¹⁰⁹ Cass. 15 april 1825, *Pas.* 1825, I, 377; T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*, 70.

¹¹⁰ *Ibid.*

36. **Echtheid van een notarieel testament bewijzen** - De bewijsregels waar het eigenhandig testament aan onderworpen is staan in contrast met de bewijswaarde van een notarieel testament, wat een authentieke akte is.¹¹¹ Indien de erfgenamen het geschrift of de handtekening van deze akte zouden willen betwisten zullen ze dit moeten doen door de notaris van valsheid te betichten.¹¹² Hier is er dus geen omkering van bewijslast, het komt aan de erfgenamen zelf toe om te bewijzen dat het niet om de handtekening van de testator gaat.

37. **Kopie van een eigenhandig testament** - Zoals in de hoofdstukken hieronder nog uitgebreid besproken zal worden, moet een eigenhandig testament steeds volledig met de hand geschreven worden. Een kopie van een handgeschreven testament voldoet hier niet aan.¹¹³ Toch kan deze kopie gebruikt worden indien het originele eigenhandig testament verloren is gegaan door overmacht.¹¹⁴ Deze algemene regel van het bewijsrecht kan teruggevonden worden in art. 8.12 BW. Het bewijs van het bestaan, het rechtsgeldig karakter en de inhoud van een testament moet onderscheiden worden van de geldigheid ervan zoals art. 4.181 BW voorschrijft.

Het hof van beroep te Gent moest in 2019 oordelen over de geldigheid van een kopie van een eigenhandig testament. Volgens het hof zou er inderdaad teruggevallen kunnen worden op art. 8.12 BW indien het originele testament niet voorgelegd kan worden wegens een onvoorziene en door overmacht veroorzaakt toeval. *In casu* kon dit artikel uit het bewijsrecht echter niet toegepast worden aangezien het testament reeds verloren was gegaan tijdens het leven van de testatrice en ondanks dat zij hiervan op de hoogte was, zij niet is overgegaan tot het opstellen van een nieuw testament. Volgens het hof wijst dit erop dat de testatrice niet volhardde in haar wilsbeschikking.¹¹⁵

Afdeling 3. Bewaargeving bij de notaris

38. **Afgifte van het eigenhandig testament** - Art. 4.182 BW bepaalt dat een eigenhandig testament aan de notaris kan worden afgegeven. Dit is dus geen vereiste handeling voor de geldigheid van het eigenhandig testament.¹¹⁶

Het betreft een nieuw artikel in het Burgerlijk Wetboek.¹¹⁷ Hiervoor werd de bewaargeving van eigenhandige testamenten wel al impliciet toegelaten.¹¹⁸

¹¹¹ Art. 4.183 BW.

¹¹² Art. 8.17, lid 1 BW; C. MAES, "Hoe het notarieel testament het eigenhandig testament buitenspel zet: de fiscus als spelbreker", 1; T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*, 70.

¹¹³ Gent 21 februari 2019, *TEP* 2019, 290.

¹¹⁴ *Ibid.*; J. SACE, "Du recours à une photocopie pour prouver l'existence et le contenu d'un testament olographe", *JLMB* 2001, (790) 790.

¹¹⁵ L. VAN GIJSEL, "Eigenhandig testament - Vormvereisten testament", *TEP* 2020, (512) 512.

¹¹⁶ S. DEVOS, "Commentaar bij art. 970 B.W.", 92.

¹¹⁷ Ingevoegd bij Wet 19 januari 2022 houdende boek 2, titel 3, "Relatievermogensrecht" en boek 4 "Nalatenschappen, schenkingen en testamenten" van het Burgerlijk Wetboek, *BS* 14 maart 2022; zie ook Wetsvoorstel (K. GEENS, S. VERHERSTRAETEN en B. SLEGGERS) betreffende boek 2, titel 3, "Relatievermogensrecht" en boek 4 "Nalatenschappen, schenkingen en testamenten" van het Burgerlijk Wetboek, *Parl.St.* Kamer 2019-2020, nr. 55-1272/001, 144.

¹¹⁸ *Ibid.*

De grondslag van art. 4.182 is de *Convention on the Establishment of a Scheme of Registration of Wills* van 1972.¹¹⁹ Deze overeenkomst is gesloten tussen de lidstaten van de Raad van Europa.¹²⁰

39. **CRT** - Wanneer de testator zijn eigenhandig testament afgeeft aan de notaris dient het opgenomen te worden in het Centraal Register voor Testamenten, ook wel CRT genoemd.¹²¹ Dit is een databank die wordt beheerd door de KFBN.¹²² De testator mag deze inschrijving evenwel weigeren.¹²³ Bij de inschrijving van een testament in deze databank worden enkele gegevens genoteerd, zoals de identiteit van de testator en de datum waarop het testament werd opgemaakt. De inhoud blijft geheim. Door de inschrijving wordt tegemoet gekomen aan enkele risico's die het eigenhandig testament normaal kent (zie *supra*, nr. 31). Zo kan het testament nu niet meer kwijtraken of vernietigd worden. Na het overlijden van de testator kunnen de registraties en meldingen die gedaan werden in het CRT kosteloos opgevraagd worden door eenieder die een akte van overlijden kan voorleggen.¹²⁴

De inschrijving van het testament gebeurt binnen de 15 dagen na de bewaarneming ervan¹²⁵ en heeft slechts een kleine kostprijs.¹²⁶ Zolang de testator leeft zal het testament geheim blijven voor derden.¹²⁷ Indien er zich een herroeping of wijziging van een geregistreerd eigenhandig testament voordoet zal dit ook opgenomen worden in het CRT.¹²⁸

Er moet opgemerkt worden dat afgifte tot bewaargeving en inschrijving in het CRT van een eigenhandig testament niets verandert aan de eventuele ongeldigheid hiervan.¹²⁹

40. **ARERT** - Het Europees Netwerk van Testamentregisters, ook wel ARERT genoemd¹³⁰, maakt het makkelijker voor nabestaanden om na te gaan of de erflater in een ander Europees land een testament heeft opgesteld en geregistreerd.¹³¹

¹¹⁹ Deze overeenkomst heeft in België uitwerking gekregen krachtens de Wet van 13 januari 1977 houdende goedkeuring van de overeenkomst inzake de vaststelling van een stelsel van registratie van testamenten, sindsdien gewijzigd door Wet 14 januari 2013 houdende diverse bepalingen inzake werklastvermindering binnen justitie, *BS* 1 maart 2013, Wet 21 december 2013 houdende diverse fiscale en financiële bepalingen, *BS* 31 december 2013 en de Wet 10 augustus 2015 tot wijziging van de wet van 13 januari 1977 houdende goedkeuring van de overeenkomst inzake de vaststelling van een stelsel van registratie van testamenten, opgemaakt te Bazel op 16 mei 1972 en tot invoering van een centraal huwelijksovereenkomstenregister, *BS* 26 augustus 2015.

¹²⁰ *Convention on the Establishment of a Scheme of Registration of Wills* 16 may 1972, <https://rm.coe.int/16800730d1>.

¹²¹ Art. 3, lid 1 KB 25 september 2016 houdende het beheer van de centrale registers van testamenten en huwelijksovereenkomsten, *BS* 10 oktober 2016 (hierna: KB CRT-CRH).

¹²² Koninklijke Federatie van Belgische Notarissen; zie ook V. WYART, "Livre 4 du Code civil: une réforme à droit constant? Quelques point d'attention", in S. BOUFFLETTE, P. COLSON, F. GEORGES, Y. LELEU, E. VANSTECHELMAN en V. WYART, *Le nouveau Code civil*, Limal, Anthemis, 2023, (129) 146.

¹²³ H. CASMAN, *Notarieel Familierecht*, 522.

¹²⁴ *Ibid.*, 523.

¹²⁵ Art. 5, §1, lid 1 KB CRT-CRH.

¹²⁶ V. DE BACKER, "Centrale registers beheerd door Fednot: CRT, CRH, CRL, CRV, CER ... What's in a name?", *TEP* 2019, (181) 187.

¹²⁷ F. DERÈME en S. MAELFEYT, "Recherche d'un testament Belgique - Luxembourg - France", *RPP* 2021, (325) 325; H. CASMAN, *Notarieel Familierecht*, 523.

¹²⁸ H. CASMAN, *Notarieel Familierecht*, 522.

¹²⁹ E. DE WILDE D'ESTMAEL, C. THOMASSET en A. VAN GYSEL, "Testamenten: vormvoorschriften" in *Répertoire notarial*, Thome III, *Erfenissen, schenkingen en testamenten*, VIII, Brussel, Larcier, 2006, nr. 117.

¹³⁰ www.arert.eu. Op dit ogenblik zijn 21 Europese landen aangesloten bij dit samenwerkingsverband.

¹³¹ F. DERÈME en S. MAELFEYT, "Recherche d'un testament Belgique - Luxembourg - France", *RPP* 2021, (325) 325; S. VAN DEN HOVE D'ERTSERNYCK, "Een praktische kijk op de Europese erfrechtverklaring", *Notariaat* 2016, (1) 5.

HOOFDSTUK III. Eerste vormvereiste: het eigenhandig geschrift

41. **Toelichting** - Deze eerste vormvereiste van het eigenhandig testament zorgt voor een duidelijk onderscheid met het notarieel testament. Waar deze laatste testeervorm vandaag de dag getypt mag worden¹³² is het voor de geldigheid van het eigenhandig testament nog steeds vereist dat dit volledig met de hand van de testator geschreven is. Het gaat daarbij zowel om beschikkingen die gedaan worden in het testament, als de handtekening en de dagtekening.¹³³

Afdeling 1. Ratio legis

42. **Persoonlijk karakter** - De vereiste van een met de hand geschreven geschrift geeft een persoonlijk karakter aan het testament.¹³⁴ Het bevestigt de vrije wil van de testator en de oprechtheid van het testament.¹³⁵

Door het herkennen van het handschrift van de testator kan men ervan uitgaan dat het effectief om de laatste wil van deze persoon gaat. Het kan vervalsing uitsluiten.¹³⁶ Het is wel nog mogelijk dat de testator beïnvloed is geweest door intellectuele hulp van een derde (zie *infra*, nr. 57).

Afdeling 2. Inhoud vormvereiste

43. In deze afdeling zal er gekeken worden naar het materiaal waarop het testament geschreven moet zijn en de schrijfwijze. Vervolgens zal besproken worden welke invloed doorhalingen, toevoegingen, verwijzingen en hulp van derden hebben op de geldigheid van het eigenhandig testament.

44. Art. 4.181 BW vereist dat een eigenhandig testament "*geheel met de hand van de testator geschreven*" moet zijn, zonder verder te verduidelijken wat hier precies onder verstaan dient te worden.

Onderafdeling 1. Aard van het materiaal

45. **Drager** - Het speelt geen rol op wat voor soort drager het eigenhandig testament geschreven wordt.¹³⁷ Dit kan gebeuren op een brief, maar dus ook bijvoorbeeld op een muur.¹³⁸

¹³² A. MICHIELENS, "De gedematerialiseerde authentieke akte: waarom nog wachten", *T.Not.* 2018, (278) 278.

¹³³ R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 412.

¹³⁴ Antwerpen 4 mei 2021, *TBBR* 2022, 397; Gent 21 september 2017, *T.Not.* 2018, 69; A. VAN DEN BOSSCHE, "Het gedematerialiseerde eigenhandig testament", 40; R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 410.

¹³⁵ *Ibid.*

¹³⁶ Antwerpen 4 mei 2021, *TBBR* 2022, 397; C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 408.

¹³⁷ A. VAN DEN BOSSCHE, "Rechtspraakoverzicht: Elf testamenten en hun problemen", *T.Not.* 2017, (343) 361; P. DE PAGE, "Les testaments. Les formes – le regard du juge", in C. AUGHUET, P. DE PAGE, I. DE STEFANI, E. DE WILDE D'ESTMAEL, H. ROSOUX, J.-F. TAYMANS, P. WATELET en E. WELING-LILIE (eds.), *Le testament*, Brussel, Larcier, 2014, 12 (hierna: P. DE PAGE, "Les testaments"); R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*, 239; R. DILLEMANS e.a., *Beginselen van Belgisch Privaatrecht*, 115.

¹³⁸ H. CASMAN, *Notarieel Familierecht*, 502; R. DEKKERS e.a., 237; R. DILLEMANS e.a., *Beginselen van het Belgisch Privaatrecht*, 115.

Het testament mag zelfs een aaneenplakking zijn van verschillende stukken tekst, indien ieder stuk tekst effectief door de testator geschreven is.¹³⁹

Onderafdeling 2. Schrijfwijze

46. **Gehele testament moet eigenhandig geschreven zijn** – Art. 4.181 BW schrijft letterlijk voor dat het testament “*geheel met de hand van de testator geschreven*” moet zijn. Dit betekent dat dus zowel de inhoud van het testament – de legaten en/of extrapatrimoniale beschikkingen – als de handtekening en de dagtekening geschreven moeten worden door de testator.¹⁴⁰

47. **Schrijfinstrument** - Er wordt geen verplicht gebruik van een bepaald soort schrijfinstrument opgelegd.¹⁴¹ Men kan dus gebruik maken van pen, inkt, stift... Het is niet vereist dat het testament geschreven wordt in een onuitwisbaar geschrift¹⁴², dus bijvoorbeeld potlood kan ook gebruikt worden. Ook een braillegeschrift is toegelaten.¹⁴³

48. **Een meer extensieve interpretatie?** - Rechtspraak en rechtsleer blijven streng bij het toepassen van deze voorwaarde. Terwijl we bij de vereisten van de dagtekening en handtekening een evolutie zien van vormvereiste *sensu stricto* naar bijkomende geldigheidsvereiste, waar de rechter van de geldigheid zal uitgaan zodra er voldaan is aan de *ratio legis* van de vereisten (zie *infra*, nrs. 78 en 79), is het hier wel nog noodzakelijk dat het effectief om een geschreven tekst gaat: het testament opstellen aan de hand van een elektronisch of mechanisch schrijfinstrument is dus niet toegelaten.¹⁴⁴ Ook het afdrukken van een tekst die opgesteld is op een elektronisch of mechanisch schrijfinstrument voldoet niet aan de vormvereiste van het eigenhandig geschrift, zelfs niet indien slechts enkele stukken van het testament getypt werden en de rest eigenhandig geschreven.¹⁴⁵ Ook het digitaal schrijven (zie *infra*, nr. 152), waarbij men op een *touchscreen* met de vinger of een *pencil* schrijft zoals men dit op papier zou doen, is dus geen toegelaten manier om een eigenhandig testament op te stellen.

Volgens het hof van beroep te Antwerpen biedt het gebruik van schrijfmachines te weinig zekerheid dat de wilsbeschikking effectief door de testator zelf getypt of digitaal geschreven is.¹⁴⁶ Het persoonlijk karakter van het testament moet afgeleid kunnen worden uit het geschrift, en niet uit andere elementen zoals het onderzoek naar wie de schrijfmachine, computer of enig ander

¹³⁹ Luik 21 februari 2005, *RNB* 2005, 460, noot; H. JACOBS, “Les testaments. Première partie: formes des testaments”, in *Répertoire notarial*, Tome III, *Les successions, donations et testaments*, III Brussel, Larcier, losbl., 70; P. DE PAGE, “Les testaments”, 13; T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*, 51.

¹⁴⁰ C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 408.

¹⁴¹ Antwerpen 4 mei 2021, *TBBR* 2022, 397; Bergen 16 januari 1980, *Pas.* 1980, II, 35; A. VAN DEN BOSSCHE, “Het gedematerialiseerde eigenhandig testament”, 40; H. CASMAN, *Notarieel Familierecht*, 507; M. PUELINCKX-COENE, “Overzicht van rechtspraak. Giften (1985-1992)”, *TPR* 1994, (1615) 1759; R. TORFS, “Het eigenhandig testament in steno”, 2402; V. MAUSSEN, “Eigenhandig testament”, *TEP* 2018, (618) 618.

¹⁴² A. VAN DEN BOSSCHE, “Het gedematerialiseerde eigenhandig testament”, 40; R. DILLEMANS e.a., *Beginnelsen van Belgisch Privaatrecht*, 115; R. TORFS, “Het eigenhandig testament in steno”, 2402.

¹⁴³ Rb. Brussel 7 februari 1991, *RNB* 1991, 479; R. TORFS, “Het eigenhandig testament in steno”, 2403.

¹⁴⁴ Antwerpen 4 mei 2021, *TBBR* 2022, 397; A. VAN DEN BOSSCHE, “Het gedematerialiseerde eigenhandig testament”, 40; R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 411; R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*, 239; R. DILLEMANS e.a., *Beginnelsen van Belgisch Privaatrecht*, 115.

¹⁴⁵ R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*, 237; S. DEVOS, “Commentaar bij art. 970 B.W.”, 95.

¹⁴⁶ B. VERHEYE, “Getypt testament” (noot onder Antwerpen 4 mei 2021), *TBBR* 2022, 696.

technologisch toestel bediende.¹⁴⁷ Volgens het hof kan deze vereiste van een eigenhandig geschrift niet gezien worden als iets ouderwets.¹⁴⁸ De kans op manipulatie is nu eenmaal te groot.¹⁴⁹

Een geschrift blijft dus steeds vereist, maar met betrekking tot de totstandkoming van dit geschrift is de rechtsleer en rechtspraak zich wel soepeler gaan opstellen. Zo mag de testator zich nu beroepen op materiële hulp van een derde bij het schrijven van zijn eigenhandig testament (zie *infra*, nr. 57) en volstaat ook het niet-gebruikelijke handschrift van de testator (zie *infra*, nr. 51).

49. **Benoeming van het geschrift** – Het is niet vereist dat de testator het document benoemt als een testament.¹⁵⁰

50. **Onderbrekingen** - De testator moet de gehele tekst van het testament niet in één keer schrijven. Enkele onderbrekingen zijn toegelaten.¹⁵¹

51. **Gebruikelijk handschrift** - Het is niet vereist dat het testament in het 'gebruikelijke' handschrift van de testator is opgesteld.¹⁵² Met 'gebruikelijk handschrift' wordt het gewone handschrift van de testator, de manier waarop hij doorgaans schreef, bedoeld. Het volstaat dat het handschrift van de testator herkend kan worden in de tekst van het testament.¹⁵³ Toch kan een ongebruikelijk handschrift voor problemen zorgen, omdat dit misschien betekent dat de wil van de testator niet vrij was bij het opstellen van het testament.¹⁵⁴

Ook voor de legatarissen kan dit nadelig zijn. Hierboven werd reeds besproken dat de erfgenamen of rechtverkrijgenden eenvoudig kunnen verklaren dat zij het geschrift niet herkennen (zie *supra*, nr. 34). Dit zorgt dan voor een omkering van de bewijslast: het is aan de legataris om aan te tonen dat het wel degelijk om het handschrift van de testator gaat. Het wordt voor de legataris wel erg moeilijk om dit bewijs te leveren indien het testament opgesteld is in een niet-herkenbaar geschrift.

Het kan ook zijn dat het geschrift niet overeenstemt met het gebruikelijke handschrift omdat de testator met een onvaste hand heeft geschreven wegens ouderdom of ziekte. Ook dit doet geen afbreuk aan de geldigheid van het geschrift.¹⁵⁵ Volgens het hof van beroep te Gent is een onvast handschrift eigen aan bejaarde personen, het volstaat dat het geschrift nog steeds overeenstemt met andere door de testator geschreven documenten.¹⁵⁶

¹⁴⁷ Antwerpen 4 mei 2021, *TBBR* 2022, 397; S. DEVOS, "Commentaar bij art. 970 B.W.", 94.

¹⁴⁸ Antwerpen 4 mei 2021, *TBBR* 2022, 397.

¹⁴⁹ *Ibid.*

¹⁵⁰ A. VAN DEN BOSSCHE, "Rechtspraakoverzicht: Elf testamenten en hun problemen", *T.Not.* 2017, (343) 362.

¹⁵¹ R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 411.

¹⁵² A. VAN DEN BOSSCHE, "Eigenhandig testament" in A.L. VERBEKE en B. VERDICKT (eds.), *Handboek Estate Planning, II, Erfrecht en Giften*, Morsel, Intersentia, 2021, (335) 336; R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 411.

¹⁵³ Brussel 27 januari 1998, *AJT* 1998-99, 875, noot F. LOGGHE; Brussel 9 september 1999, *RNB* 2010, 118.

¹⁵⁴ R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 411.

¹⁵⁵ J. DU MONGH en G. DEKNUDT, "Erfrecht", in W. PINTENS en J. DU MONGH (eds.), *Patrimonium 2006*, Intersentia, Antwerpen, 2006, (227) 258.

¹⁵⁶ Gent 5 februari 2004, *RABG* 2005, 730, noot S. BROUWERS.

Ook schrijffouten vormen niet noodzakelijk een probleem voor het voldoen aan de vormvereiste van een eigenhandig geschrift.¹⁵⁷ Dit betekent niet noodzakelijk dat de testator onbekwaam is te testeren: het is perfect mogelijk dat hij de betekenis en draagwijdte van zijn testament kan begrijpen, zelfs wanneer hij minder goed kan schrijven.¹⁵⁸

52. **Taal** – Het is irrelevant in welke taal het eigenhandig testament geschreven wordt.¹⁵⁹

53. **Audiovisuele beeldfragmenten** - Een uiterste wilsbeschikking in de vorm van een video of geluidsfragment zal dus geen geldig (eigenhandig) testament zijn, aangezien dit niet met de hand geschreven werd.¹⁶⁰ Er staat de erflater echter niets in de weg om, naast het testament, audiovisuele boodschappen na te laten aan de nabestaanden met goed advies of enkele persoonlijke woorden.

Onderafdeling 3. Toevoegingen, doorhalingen en verwijzingen

54. **Toevoegingen en doorhalingen** - Indien het de testator zelf is die nog enkele toevoegingen aanbrengt of bepaalde zinnen of legaten doorstreept zal dit geen afbreuk doen aan de geldigheid van het eigenhandig testament.¹⁶¹ Er geldt een vermoeden dat deze aanpassingen door de testator zelf gebeurd zijn tijdens het opstellen van het testament.¹⁶²

Voor toevoegingen en doorhalingen die later gebeuren is alsnog geen aparte dag- en ondertekening vereist zolang ze niet leiden tot de creatie van een nieuwe testamentaire beschikking, bijvoorbeeld loutere verduidelijkingen waardoor een legaat beter begrepen kan worden of verbeteringen van spelling.¹⁶³ Het is aan de feitenrechter om te oordelen of het gaat om een verduidelijking dan wel een nieuwe beschikking¹⁶⁴. Zo moest het Hof van Cassatie oordelen over een eigenhandig testament waarin de naam van één van de legatarissen was doorstreept, zonder dat een afzonderlijke dag- en ondertekening bij deze doorhaling werd geplaatst.¹⁶⁵ Aangezien vermoed wordt dat deze doorhaling gebeurde door de testator zelf bij het opstellen van zijn testament, is het aan de legataris om het tegendeel te bewijzen.¹⁶⁶ De legataris kon het tegenbewijs niet voorleggen, waardoor het hof oordeelde dat de doorhaling zonder afzonderlijke dag- en ondertekening geldig was.¹⁶⁷

¹⁵⁷ Rb. Limburg (afd. Tongeren) 15 maart 2016, onuitg.

¹⁵⁸ *Ibid.*

¹⁵⁹ R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 411; S. DEVOS, "Commentaar bij art. 970 B.W.", 93.

¹⁶⁰ R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*, 238.

¹⁶¹ Cass. 5 september 2003, *JLMB* 2004, 1177, noot J. SACE; R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*, 241.

¹⁶² Brussel 19 november 2015, *JLMB* 2019, 1682; Gent 11 mei 1989, *T.Not.* 1990, 439; A. DENIS e.a., "Les conditions de forme des testament", 202; C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 409. J. BYTTEBIER, "Het dateren van een testament", *T.Not.* 1995, (155) 161 (hierna: J. BYTTEBIER, "Het dateren van een testament").

¹⁶³ Cass. 5 september 2003, *JLMB* 2004, 1177, noot J. SACE; Cass. 9 mei 1968, *RW* 1968-68, 125, *T.Not.* 1968, 206; Cass. 26 november 1936, *Pas.* 1936, I, 430; J. SACE, "Observations de certaines formes du testament oloraphe" (noot onder Cass. 5 september 2003), *JLMB* 2004, (1178) 1178; R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*, 241.

¹⁶⁴ Cass. 9 mei 1968, *RW* 1968-68, 125, *T.Not.* 1968, 206; Rb. Dinant 4 maart 1987, *RNB* 1987, 439; H. CASMAN, *Notarieel Familierecht*, 510; J. BYTTEBIER, "Het dateren van een testament", 161.

¹⁶⁵ Cass. 5 september 2003, *JLMB* 2004, 1177, noot J. SACE.

¹⁶⁶ *Ibid.*

¹⁶⁷ *Ibid.*

De hoven van beroep te Gent en Brussel hebben zich moeten uitspreken over een bijkomende handtekening van een derde geplaatst op een eigenhandig testament.¹⁶⁸ Zolang zeker is dat deze extra handtekening geen invloed heeft gehad op de inhoudelijke bepalingen van de wilsbeschikking en er nog steeds voldaan is aan de drie vormvereisten, moet er geen nietigverklaring uitgesproken worden.¹⁶⁹

55. **Verwijzingen** - In een eigenhandig testament mag er verwezen worden naar een ander eigenhandig of notarieel testament.¹⁷⁰ Verwijzingen naar andere aan het testament aangehechte stukken, bijvoorbeeld een inventaris, zijn enkel geldig indien deze stukken ook eigenhandig door de testator opgesteld zijn.¹⁷¹ Als de verwijzing naar een ander document enkel dient om de testamentaire beschikkingen te verduidelijken, dan is niet vereist dat het stuk waarnaar verwezen wordt eigenhandig door de testator opgesteld is.¹⁷²

Onderafdeling 4. Hulp van een derde bij het schrijven

56. **Bijstand door een derde** - Ondanks dat het testament in beginsel een hoogstpersoonlijke rechtshandeling is (zie *supra*, nr. 26) kan het toch zijn dat men zich laat bijstaan door een derde. Dit leidt niet *a priori* tot de nietigheid van het eigenhandig testament.¹⁷³

57. **Materiële v. intellectuele hulp** - Om te bepalen of deze hulp van een derde al dan niet tot de ongeldigheid van het testament leidt moet er een onderscheid gemaakt worden tussen materiële hulp en intellectuele hulp.

Bij intellectuele hulp wordt de wil van de testator beïnvloed.¹⁷⁴ Dit heeft de ongeldigheid van het eigenhandig testament tot gevolg.¹⁷⁵ De intellectuele hulp kan de vorm aannemen van captatie of suggestie, beide een vorm van bedrog die tot gevolg hebben dat de testator een testament opstelt dat hij onder andere omstandigheden niet of niet op deze manier zou hebben opgesteld.¹⁷⁶ Captatie staat voor het creëren van sympathie bij de testator waardoor deze een testament in het voordeel van de derde zal opstellen.¹⁷⁷ Indien een derde een testamentaire beschikking voorstelt aan de testator waar deze uit zichzelf niet aan had gedacht is er sprake van suggestie.¹⁷⁸ Het eigenhandig

¹⁶⁸ Gent 30 maart 2017, *RW* 2018-2019, 1111; Brussel 6 september 2011, *T.Not.* 2011, 531; A. DENIS e.a., "Les conditions de forme des testaments", 202.

¹⁶⁹ C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 408.

¹⁷⁰ C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 409; P. DE PAGE, "Les testaments", 13; W. PINTENS, C. DECLERCK, J. DU MONGH en K. VANWINCKELEN, *Familiaal Vermogensrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2010, 924.

¹⁷¹ C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 409; S. DEVOS, "Commentaar bij art. 970 B.W.", 95.

¹⁷² *Ibid.*

¹⁷³ Gent 20 juni 2019, *RW* 2022-23, 387; P. DE PAGE, "Les testaments", 12.

¹⁷⁴ R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*, 240.

¹⁷⁵ H. CASMAN, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 406.

¹⁷⁶ Captatie en suggestie samen wordt erfenisbejaging genoemd. Cass. 27 april 1979, *Pas.* 1979, I, 1014; A. VAN DEN BOSSCHE, "Overzicht van rechtspraak. Testamenten blijven voor problemen zorgen", *T.Not.* 2021, (779) 794; B. IMSCHOOT, "Eigenhandig testament - Captatie en suggestie", *TEP* 2021, (845) 846; C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 285; S. VAN SCHEL, "Captatie en de deus ex machina in artikel 909 B.W.", *Not.fisc.M.* 2008, (23) 23.

¹⁷⁷ S. VAN SCHEL, "Captatie en de deus ex machina in artikel 909 B.W.", *Not.fisc.M.* 2008, (23) 23.

¹⁷⁸ *Ibid.*

testament aangetast door captatie of suggestie is geen weerspiegeling van de oprechte wil van de testator, waardoor het ongeldig verklaard moet worden.¹⁷⁹ Indien de captatie of suggestie slechts één of enkele legaten heeft aangetast, zullen enkel deze nietig zijn en dus niet het gehele testament.¹⁸⁰

Materiële hulp daarentegen slaat op het louter helpen van de testator bij het opstellen van het testament, zonder dit inhoudelijk te beïnvloeden of de testator onder dwang te zetten, zodat het testament nog steeds de oprechte wil van de testator is en hij ook begrijpt wat hij precies neerschrijft.¹⁸¹ Het moet gaan om een "helpende hand" van een derde en geen "sturende hand".¹⁸² Zolang het bij materiële hulp blijft en het testament nog steeds het oprechte werk van de testator is, zal het testament zijn geldigheid niet verliezen.¹⁸³ Indien de derde buiten het weten van de testator om aanpassingen heeft aangebracht op het testament zal dit niet tot de ongeldigverklaring leiden.¹⁸⁴ Met de aanpassingen van de derde wordt dan natuurlijk geen rekening gehouden, enkel met de door de testator geschreven tekst.¹⁸⁵

Een voorbeeld van materiële hulp kan worden teruggevonden in een cassatiearrest van 5 november 1965.¹⁸⁶ Een wat oudere dame kon niet meer zo goed met een vaste hand schrijven. Om te hulp te schieten had een derde het testament voorgeschreven zodat er makkelijk overheen geschreven kon worden. Dit eigenhandig testament werd door het Hof van Cassatie geldig verklaard, zelfs terwijl er nog restanten van de de door de derde geschreven tekst op te merken waren en het handschrift van de testatrice aardig verschilde van haar gewoonlijk handschrift (zie *supra*, nr. 51). Volgens het Hof was er sprake van louter materiële hulp omwille van twee redenen: de inhoud van het testament was nog steeds de oprechte wil van de testatrice, er is geen beïnvloeding van de wil geweest (1) en aan de hand van een schriftonderzoek kon worden vastgesteld dat het wel degelijk de testatrice zelf was die de modeltekst had overgeschreven, en dat ook de dagtekening en ondertekening door haarzelf zijn gebeurd (2). Het is door het overschrijven van de modeltekst dat de testator zich de tekst van het testament eigen maakt, waardoor de geldigheid van het testament niet in het gedrang komt.¹⁸⁷ Het is wel vereist dat de testator begreep wat hij schreef, anders kan hij zich de tekst onmogelijk eigen maken.¹⁸⁸ Van zodra de testator enkel nog maar een "passief element" is geweest omdat hij door zijn onwetendheid, fysieke of mentale gezondheid niet meer in staat was te controleren wat hij schreef, gaat de hulp te ver en zal het testament niet meer geldig zijn.¹⁸⁹ Een illustratie waar het eigenhandig testament nietig verklaard werd door hulp van een derde kan teruggevonden worden in een uitspraak van het hof van beroep te Brussel.¹⁹⁰ De testatrice had in

¹⁷⁹ B. IMSCHOOT, "Eigenhandig testament - Captatie en suggestie", *TEP* 2021, (845) 846.

¹⁸⁰ C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 385.

¹⁸¹ Brussel 15 juni 2010, *T.Not.* 2012, 180; Rb. Namen 25 juni 2018, *RTDF* 2019, 692; R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*, 238; S. DEVOS, "Commentaar bij art. 970 B.W.", 98.

¹⁸² Brussel 26 mei 1965, *Pas.* 1966, II, 138; R. BARBAIX e.a., *Kernbegrippen familiaal vermogensrecht*, 193.

¹⁸³ Cass. 5 november 1965, *Pas.* 1966, I, 305, *T.Not.* 1966, 155; Gent 8 juni 2006, *T.Not.* 2008, 36; C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 408.

¹⁸⁴ S. DEVOS, "Commentaar bij art. 970 B.W.", 97.

¹⁸⁵ *Ibid.*

¹⁸⁶ Cass. 5 november 1965, *Pas.* 1966, I, 305, *T.Not.* 1966, 155.

¹⁸⁷ Gent 18 maart 2004, *RABG* 2005, 753.

¹⁸⁸ *Ibid.*; C. DECLERCK e.a., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, 408.

¹⁸⁹ Gent 20 juni 2019, *RW* 2022-23, 387.

¹⁹⁰ Brussel 13 januari 1999, *AJT* 1999-2000, 122.

haar testament slechts enkele woorddelen eigenhandig neergepend, de rest werd aangevuld door de persoon die ook als algemeen legataris aangesteld werd door het testament. Bijvoorbeeld de letters "laar" in het woord "verklaar" of de letters "en" in "erfgenamen" werden door de derde toegevoegd. Het hof van beroep was van oordeel dat dit eigenhandig testament niet gezien kon worden als een werk van de testatrice zelf en ging daarom over tot de ongeldigverklaring.

Het overschrijven van een tekst die door iemand anders is opgesteld is dus niet noodzakelijk een grond tot vernietiging van het testament zolang het bij louter materiële hulp is gebleven. Dat de testator een model nodig had is geen reden om te twijfelen aan de testeerbekwaamheid.¹⁹¹ De grens tussen materiële hulp en intellectuele hulp is, volgens mij, echter flinterdun. Indien de testator deze hulp van iemand anders nodig heeft en hij dus niet in staat is tot het zelf formuleren van zijn laatste wil, is hij er dan wel toe in staat om eventuele manipulaties van de derde die te hulp schiet te herkennen?

¹⁹¹ Gent 8 juni 2006, *T.Not.* 2008, 36.

HOOFDSTUK IV. Tweede vormvereiste: de dagtekening

58. **Toelichting** - In dit hoofdstuk wordt allereerst de *ratio legis* van deze vereiste besproken. Hierna zal er verder ingegaan worden op de dagtekening zelf, en welke gevolgen er verbonden zijn aan een onvolledige of onjuiste datum.

Afdeling 1. *Ratio legis*

59. Een eigenhandig testament moet een datum vermelden. De *ratio legis* hiervan is drieledig:

Bekwaamheid nagaan - Ten eerste laat de dagtekening toe om na te gaan of de testator bekwaam was op de dag van het opstellen van het testament.¹⁹² Indien hij een periode van onbekwaamheid heeft gekend kan door de datum op het testament bepaald worden of de wilsbeschikking is opgesteld voor, tijdens of na de onbekwaamheid. Het is van belang dit te kunnen bepalen aangezien men bekwaam moet zijn om een testament op te stellen.¹⁹³ Indien dit niet het geval is zal het testament nietig zijn.¹⁹⁴

Testament als afgewerkt document - Ten tweede kan door het aanbrengen van een dagtekening aangenomen worden dat de testator zijn testament als afgewerkt beschouwde en dat hij wilde dat deze wilsbeschikking op de manier zoals hij heeft neergepend uitwerking zou krijgen bij zijn overlijden.¹⁹⁵ Volgens PINTENS en TORFS zorgt dit ervoor dat de dagtekening geen loutere bewijsfunctie heeft, maar dat het een vormvereiste is die noodzakelijk is voor de geldigheid van het eigenhandig testament.¹⁹⁶

Volgorde van testamenten - Ten derde zorgt een vermelding van datum er ook voor dat, indien er tijdens het leven meerdere testamenten werden opgesteld door de testator, het laatste testament onderscheiden kan worden van de eerdere.¹⁹⁷ De meest recente wilsbeschikking zal uitwerking krijgen en kan de voorgaande impliciet herroepen (zie *supra*, nr. 27).

¹⁹² Antwerpen 6 juni 2018, *RW* 2020-21, 386; Gent 21 september 2017, *T.Not.* 2018, 69; A. DENIS e.a., "Les conditions de forme des testament", 207; A. VAN DEN BOSSCHE, "Rechtspraakoverzicht: Elf testamenten en hun problemen", *T.Not.* 2017, (343) 362; J. BYTTEBIER, "Het dateren van een testament", 156; R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 410.

¹⁹³ J. BYTTEBIER, "Het dateren van een testament", 156.

¹⁹⁴ Art. 4.135 BW.

¹⁹⁵ Antwerpen 7 oktober 1986, *RW* 1986-1987, 1618, noot W. PINTENS en N. TORFS.; Rb. Luik 16 juni 1972, *RNB* 1973, 268; A. DENIS e.a., "Les conditions de forme des testament", 207; M. PUELINCKX-COENE, R. BARBAIX en N. GEELHAND, "Testamenten", *TPR* 2013, (669) 733; R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 410; R. DILLEMANS e.a., *Beginselen van Belgisch Privaatrecht*, 124; T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*, 53; W. PINTENS en N. TORFS, "De onvolledige datum van een eigenhandig testament" (noot onder Antwerpen 7 oktober 1986), *RW* 1986-87, (1620) 1622 (hierna: W. PINTENS e.a., "De onvolledige datum van een eigenhandig testament").

¹⁹⁶ W. PINTENS e.a., "De onvolledige datum van een eigenhandig testament", 1624.

¹⁹⁷ Antwerpen 6 juni 2018, *RW* 2020-21, 386; Gent 21 september 2017, *T.Not.* 2018, 69; W. PINTENS e.a., "De onvolledige datum van een eigenhandig testament", 1622.

Afdeling 2. Inhoud vormvereiste

60. Zoals in het vorige hoofdstuk reeds vermeld werd moet niet alleen de inhoud van het testament met de hand geschreven worden, maar ook de handtekening en de dagtekening (zie *supra*, nr. 46). Indien de datum niet door de testator maar door een derde werd geschreven, zal de datum geacht worden te ontbreken.¹⁹⁸

Zo moest de rechtbank van eerste aanleg te Nijvel oordelen over de geldigheid van een eigenhandig testament geschreven op een agendabladdaarop de datum voorgedrukt was.¹⁹⁹ In beginsel zou er tot de nietigverklaring overgegaan moeten worden aangezien de dagtekening niet eigenhandig neergepend is.²⁰⁰ De rechtbank stelde zich echter soepel op, en ging over tot de interpretatie van de dagtekening aan de hand van intrinsieke en extrinsieke elementen (zie *infra*, nr. 65). Op basis hiervan kon de datum van redactie van het testament, volgens de oordelende rechter, voldoende nauwkeurig bepaald worden. Het testament werd geldig verklaard.

Onderafdeling 1. Definitie 'dagtekening'

61. **Ontbreken wettelijke definitie** - In de regelgeving van toepassing op het eigenhandig testament kan geen definitie teruggevonden worden van het begrip 'dagtekening'.²⁰¹

Algemeen wordt aangenomen dat een dagtekening bestaat uit een vermelding van de dag, de maand en het jaar.²⁰² Dit mag zowel in cijfers als in letters gebeuren.²⁰³

62. **Gebeurtenis als datum** - Naast het uitdrukkelijk vermelden van een dag, maand en jaar aanvaardt de rechtspraak nu ook een gebeurtenis waaruit een specifieke datum afgeleid kan worden.²⁰⁴ Denk bijvoorbeeld aan 'Kerstmis jaar 2011' of 'op mijn 50^{ste} verjaardag'.

63. **Vermelding van het uur** - Het is niet vereist dat de testator ook het uur waarop hij het testament schreef vermeldt, maar dit kan wel van belang zijn indien hij op dezelfde dag meerdere testamenten heeft opgesteld.²⁰⁵

¹⁹⁸ Antwerpen 6 juni 2018, *RW* 2020-21, 386; B. IMSCHOOT, "Eigenhandig testament – vormvereisten testament", *TEP* 2021, (858) 858.

¹⁹⁹ Rb. Nijvel 14 maart 2001, *RTDF* 2001, 777.

²⁰⁰ J. BYTTEBIER, "Het dateren van een testament", 156.

²⁰¹ A. DENIS e.a., "Les conditions de forme des testament", 208.

²⁰² Antwerpen 7 oktober 1986, *RW* 1986-1987, 1618, noot W. PINTENS en N. TORFS; H. CASMAN, *Notarieel Familierecht*, 508; R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 412; R. DILLEMANS e.a., *Beginselen van Belgisch Privaatrecht*, 271; W. PINTENS e.a., "De onvolledige datum van een eigenhandig testament", 1621.

²⁰³ J. BYTTEBIER, "Het dateren van een testament", 157.

²⁰⁴ Brussel 8 november 1999, *AJT* 2000-01, 141; H. CASMAN, *Notarieel Familierecht*, 508; J. BYTTEBIER, "Het dateren van een testament", *T.Not.* 1995, (155) 157; R. BARBAIX e.a., *Kernbegrippen familiaal vermogensrecht*, 193.

²⁰⁵ S. DEVOS, "Commentaar bij art. 970 B.W.", 106.

Onderafdeling 2. Plaats van de dagtekening

64. **Plaats** - De exacte plaats waar deze dagtekening precies geplaatst wordt op het testament speelt geen rol.²⁰⁶ Dit mag zelfs op de omslag waarin het testament wordt opgeborgen of onder de handtekening, zolang duidelijk is dat de datum een onlosmakelijk geheel vormt met de rest van het testament.²⁰⁷ Indien het testament uit meerdere bladen bestaat en het duidelijk is dat deze bladen met elkaar verbonden zijn, volstaat het ook dat de datum enkel op het eerste en laatste blad wordt geschreven.²⁰⁸

Onderafdeling 3. Onvolledige dagtekening

65. **Intrinsieke en extrinsieke elementen ter aanvulling** – Een onvolledige dagtekening kan worden aangevuld aan de hand van intrinsieke en extrinsieke elementen.²⁰⁹ Dit zijn aanwijzingen die uit het testament zelf afgeleid kunnen worden (intrinsiek) of uit externe factoren (extrinsiek) en die ervoor zorgen dat er een voldoende nauwkeurige datum aan het testament verbonden kan worden.²¹⁰ Bijvoorbeeld een eigenhandig testament zonder dagtekening geschreven op een reclamefolder: de datum van uitgifte van de reclamefolder in combinatie met de datum van overlijden van de testator laat toe om een nauwkeurige periode (zie *infra*, nr. 66) af te bakenen waarin het testament werd opgesteld.²¹¹

66. **Testament opgesteld in een bepaalbare periode** – Oorspronkelijk was vereist dat door de aanvulling de exacte datum van het opstellen van het testament bepaald kon worden.²¹² Ondertussen volstaat het dat er een bepaalde periode afgebakend kan worden waarin het testament zou zijn opgesteld.²¹³

Ter illustratie een arrest van het hof van beroep te Antwerpen waar het ging over een eigenhandig testament gedagtekend met 'Edegem 1982'.²¹⁴ Het hof zag geen reden om het testament nietig te verklaren. De erflater was op 11 januari 1982 overleden, wat betekent dat het testament op één van de elf dagen in de periode van 1 januari 1982 tot 11 januari 1982 opgesteld zou kunnen zijn. Volgens het hof was deze afbakening voldoende aangezien er tijdens deze tijdsperiode geen andere testamenten opgesteld waren en de testator bekwaam was om te testen.

PINTENS en TORFS zijn van mening dat het kunnen bepalen van een periode van korte duur waarin het testament opgesteld zou zijn verder gaat dan nodig is. Indien er geen andere testamenten

²⁰⁶ R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 412.

²⁰⁷ Cass. 17 april 1958, *Arr.Cass.* 1958, 619, *Pas.* 1958, I, 888; J. BYTTEBIER, "Het dateren van een testament", 157.

²⁰⁸ Antwerpen 13 januari 1988, *RNB* 1989, 294.

²⁰⁹ Brussel 26 november 1969, *RW* 1969-70, 1239; Rb. Dendermonde 9 april 1991, *RGEN* 1992, 245; H. CASMAN, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 405; J. BYTTEBIER, "Het dateren van een testament", 158; J. FONTEYN, *Le testament*, 67; M-H. LEMPEREUR, "Le testament sans date" (noot onder Rb. Namen 1 oktober 2018), *RPP* 2018, (407) 408 (hierna: M-H. LEMPEREUR, "Le testament sans date").

²¹⁰ Rb. Nijvel 14 maart 2001, *RTDF* 2001, 777.

²¹¹ Gent 21 december 2006, *T.Not.* 2007, 345.

²¹² R. BARBAIX e.a., *Kernbegrippen familiaal vermogensrecht*, 310.

²¹³ *Ibid.*

²¹⁴ Antwerpen 7 oktober 1986, *RW* 1986-1987, 1618, noot W. PINTENS en N. TORFS.

bestaan en de testator altijd bekwaam om te testeren is geweest doet er zich geen probleem voor en is het niet noodzakelijk dat er door de rechter een korte periode afgebakend kan worden (zie *infra*, nr. 194).²¹⁵

Deze opvatting sluit aan bij de tendens om de vormvereisten van het eigenhandig testament meer en meer als bijkomende geldigheidsvereisten te gaan beschouwen. Het strenge formalisme maakt plaats voor het garanderen van de *ratio legis* die toebehoort aan de vereisten. Zoals hierboven (zie *supra*, nr. 59) besproken dient een dagtekening op een eigenhandig testament ervoor om te weten welk testament als laatste opgesteld is geweest indien er meerdere bestaan en om te verzekeren dat de testator bekwaam was om te testeren op het ogenblik van het opstellen. Dit kan afgeleid worden uit een dagtekening die de dag, maand en het jaar vermeldt maar ook uit een dagtekening die dit niet doet, zoals 'Kerstmis 2022' of 'Edegem 1982'.

Vermelding van de exacte dag, maand en het jaar waarop het testament werd opgesteld biedt natuurlijk wel meer zekerheid. Men kan er zeker van zijn dat de rechter deze dagtekening niet ongeldig zal bevinden, in tegenstelling tot een minder precieze dagtekening zoals 'Edegem 1982'. Stel dat de testator in dit arrest een jaar later was overleden, in 1983, en gedurende het jaar 1982 onbekwaam om te testeren was geworden zou dit aanleiding kunnen geven tot de nietigverklaring van het eigenhandig testament aangezien de rechter dan niet met zekerheid kan vaststellen dat de testator nog bekwaam was op het ogenblik van redactie.

67. **Onmogelijk om de onvolledige datum aan te vullen** - Wanneer in het eigenhandig testament geen enkel intrinsiek of extrinsiek element teruggevonden kan worden om de onvolledige datum aan te vullen zal het testament nietig zijn wegens afwezigheid van dagtekening.²¹⁶

Onderafdeling 4. Onjuiste dagtekening

68. **Anti- of postdatering** - Wat als er door de testator een andere datum op het testament wordt geschreven dan de datum waarop het testament effectief opgesteld is? Er is dan sprake van anti- of postdatering, waarbij respectievelijk een eerdere of een latere datum wordt aangebracht op het testament.²¹⁷

Ter illustratie een cassatiearrest van 1895²¹⁸ waarin de testatrice een eigenhandig testament had opgesteld met als datum "5 december 1884". Omdat er in het testament verwezen werd naar een gebeurtenis van het jaar 1886 en omdat er gebruikgemaakt werd van een postzegel van datzelfde jaar, kon het niet anders dan dat het testament geschreven was in 1886 en niet in 1884. Waarschijnlijk had de testatrice zich dus vergist van jaartal. Volgens het Hof van Cassatie leidt deze antidatering niet noodzakelijk tot de nietigheid van het testament. Zolang de testatrice op de neergeschreven datum en op de dag van het effectief opstellen van het testament bekwaam was om

²¹⁵ W. PINTENS e.a., "De onvolledige datum van een eigenhandig testament", 1624.

²¹⁶ Antwerpen 6 juni 2018, *RW* 2020-21, 386; Rb. Dinant 3 maart 2010, *JT* 2010, 409, *RNB* 2010, 316; J. BYTTEBIER, "Het dateren van een testament", 161; S. DEVOS, "Commentaar bij art. 970 B.W.", 108.

²¹⁷ R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 414.

²¹⁸ Cass. 14 maart 1895, *Pas.* 1895, I, 119.

te testeren (een soort dubbele bekwaamheidsvereiste) en ze de antidatering deed uit vrije wil en niet wegens bedrog, is het eigenhandig testament geldig. Het risico op bedrog houdt in dat men een antidatering kan gebruiken om een later ontstane onbekwaamheid om te testeren te verbergen.²¹⁹

Het Hof zegt zelfs uitdrukkelijk dat de wet nergens vereist dat de datum die op het testament aangebracht moet worden de datum is van de dag waarop het testament is geschreven.²²⁰ Volgens DEREME is er, wanneer er geen bedrog in het spel is, zelfs geen sprake van een "valse" datum en is er dus ook geen reden om tot de nietigverklaring over te gaan.²²¹

In 1994 moest het Hof van Cassatie oordelen over de geldigheid van een gepostdateerd testament.²²² In dit arrest wordt nogmaals bevestigd door het Hof dat art. 970 OBW zich niet verzet tegen het aanbrengen van een dagtekening die niet overeenstemt met de effectieve datum van redactie van het testament.

Wat als de testator zijn testament postdateert maar hij wordt onbekwaam of komt te overlijden voor de neergeschreven datum? Indien de testator komt te overlijden voor de datum die op het testament geschreven staat, verliest het testament elke uitwerking.²²³ De reden hiervoor is dat ervan uitgegaan wordt dat de testator wenste dat zijn testament pas zou bestaan en uitwerking zou krijgen vanaf de door hem genoteerde datum.²²⁴ In het geval van onbekwaamheid op de datum vermeld in het testament kan teruggevallen worden op bovenstaand arrest van het Hof van Cassatie van 1994.²²⁵ Er wordt gezegd dat het de testator vrij staat een latere datum neer te schrijven op zijn testament voor zover hij op het ogenblik van redactie van het testament én op de neergeschreven datum bekwaam was om te testeren. Ook mag het postdateren niet gebeuren vanwege bedrog. Aangezien *in casu* de testator een trombose had gekregen en niet meer bekwaam was op de door hem opgegeven datum werd het eigenhandig testament nietig verklaard.

In ditzelfde arrest verklaart het Hof van Cassatie dat er geen grond bestaat tot het bestaan van een vermoeden dat het gebrek aan overeenstemming tussen de werkelijke datum van redactie en de datum vermeld op het eigenhandig testament het gevolg zou zijn van een vergissing van de testator.²²⁶

Bij een postdatering van het eigenhandig testament moet er wel op toegezien worden dat dit geen manier is om het testament onherroepelijk te maken.²²⁷ De herroepelijkheid is namelijk één van de essentiële kenmerken van het testament (zie *supra*, nr. 27). Indien er meerdere testamenten zijn

²¹⁹ Famrb. Namen 25 september 2017, *RPP* 2017, 352, noot F. DEREME.

²²⁰ "Il faut donc qu'il soit daté; mais l'article n'exige pas que la date apposée soit celle du jour même où le testament a été écrit" (Cass. 14 maart 1895, *Pas.* 1895, I, 119). Deze uitspraak van het Hof ligt in lijn met eerdere arresten: Cass. 26 maart 1875, *Pas.* 1875, I, 207; Cass. 2 april 1857, *Pas.* 1857, I, 234-240.

²²¹ F. DERÈME, "Validité d'un testament olographe" (noot onder famrb. Namen 25 september 2017), *RPP* 2017, (356) 357.

²²² Cass. 17 maart 1994. *Arr.Cass.* 1994, 282, *T.Not.* 1995, 167.

²²³ Brussel 16 maart 1960, *T.Not.* 1961, 186; J. BYTTEBIER, "Het dateren van een testament", 159.

²²⁴ *Ibid.*

²²⁵ Cass. 17 maart 1994. *Arr.Cass.* 1994, 282, *T.Not.* 1995, 167.

²²⁶ *Ibid.*

²²⁷ R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 402.

opgesteld door de erflater zal altijd het laatste testament uitwerking krijgen, dit herroept de voorgaande impliciet (zie *supra*, nr. 27). Stel dus dat de testator bij het opstellen van zijn eerste testament een veel latere datum schrijft, en hij hierna nog enkele testamente opstelt met een vroegere datum dan het eerste testament, dan zullen deze latere testament het eerste in beginsel niet impliciet herroepen aangezien het eerste testament een latere datum bevat. De onherroepelijkheid van een testament zorgt voor de nietigheid ervan.²²⁸

²²⁸ R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 402.

HOOFDSTUK V. Derde vormvereiste: de ondertekening

69. **Toelichting** - In dit hoofdstuk zal de laatste vormvereiste van het eigenhandig testament besproken worden, namelijk de ondertekening of handtekening. Een handtekening is het met de hand geschreven²²⁹ teken waardoor de testator zich gewoonlijk tegenover derden kenbaar maakt.²³⁰

Afdeling 1. *Ratio legis*

70. **Twee functies** - Aan de handtekening op een eigenhandig testament kunnen twee functies toegekend worden: een identificatiefunctie en een conformiteits- of valideringsfunctie.²³¹

Eenzijds laat de handtekening toe de opsteller van het testament te identificeren – de identificatiefunctie. Anderzijds is de ondertekening een bevestiging van de wilsbeschikking door de testator – de validerings- of conformiteitsfunctie. Hij laat hiermee blijken dat hij akkoord gaat met de geschreven wilsbeschikking.²³² Volgens LOGGHE vormt de handtekening een “directe band tussen de persoon en zijn wil, uitgedrukt in het ondertekende testament”.²³³ Dit wordt ook wel de *animus signandi* genoemd (zie *infra*, nr. 74).

Afdeling 2. Inhoud vormvereiste

71. In deze afdeling wordt de definitie van de ondertekening binnen het kader van het eigenhandig testament toegelicht. Oorspronkelijk gold er namelijk een andere invulling dan dewelke vandaag gebruikt wordt. Ook het verschil tussen *animus testandi* en *animus signandi* en de plaats van de ondertekening op het eigenhandig testament worden besproken.

Onderafdeling 1. Definitie van de ondertekening

72. **Oorspronkelijke invulling van de ondertekening** - In de wetgeving van toepassing op het eigenhandig testament wordt nergens gepreciseerd wat onder dit begrip verstaan moet worden. In de rechtspraak en rechtsleer kan een evolutie van dit begrip teruggevonden worden.²³⁴

²²⁹ Vandaag de dag kan er ook elektronisch ondertekend worden. Bij deze vorm van ondertekenen is er niet altijd sprake van een met de hand geschreven teken, bijvoorbeeld bij het gebruiken van *itsme* om een gekwalificeerde elektronische handtekening te plaatsen (zie *infra*, nr. 173).

²³⁰ Cass. 13 juni 1986, *T.Not.* 1986, 282; Cass. 10 juni 1983, *T.Not.* 1986, 309, noot M. PUELINCKX-COENE; Cass. 2 oktober 1964, *RW* 1965-66, 1440, *T.Not.* 1966, 85; P. VAN EECKE, *De handtekening in het recht, Van pennentrek tot elektronische handtekening*, Gent, Larcier, 2004, 191 (hierna: P. VAN EECKE, *De handtekening in het recht*).

²³¹ Cass. 17 oktober 2016, *T.Not.* 2017, 364, noot L. JANSSENS; Gent 30 maart 2017, *RW* 2018-2019, 1111; Brussel 27 januari 1998, *AJT* 1998-99, 875, noot F. LOGGHE; A. DENIS e.a., “Les conditions de forme des testament”, 212; F. BUYSENS, “Eigenhandig testament” in A.L. VERBEKE, F. BUYSENS, H. DERYCKE (eds.), *Handboek Estate Planning, V, Vermogensplanning met effect na overlijden*, Gent, Larcier, 2014, 168; F. LOGGHE, “Van verscheidenheid naar eenheid en terug”, 878; L. JANSSENS, “De handtekening en het testament: terug naar af?” (noot onder Cass. 17 oktober 2016), *T.Not.* 2017, (373) 374; P. VAN EECKE, *De handtekening in het recht*, 191; R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 411; R. DEKKERS e.a., *Erfrecht & giften*, 241; T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*, 55.

²³² F. LOGGHE, “Van verscheidenheid naar eenheid en terug.”, 878; P. VAN EECKE, *De handtekening in het recht*, 194.

²³³ *Ibid.*

²³⁴ Cass. 17 oktober 2016, *T.Not.* 2017, 374, noot L. JANSSENS; F. LOGGHE, “Van verscheidenheid naar eenheid en terug”, 879; J. FONTEYN, *Le testament*, 67; L. JANSSENS, “De handtekening en het testament: terug naar

Oorspronkelijk was de ondertekening een teken waarmee de testator zich gebruikelijk tegenover derden kenbaar maakt.²³⁵ Er was slechts sprake van een handtekening indien de ondertekening van het eigenhandig testament gebeurde met de gebruikelijke handtekening van de testator.²³⁶ 'Gebruikelijk' slaat hier op het teken dat men gewoonlijk gebruikt om zich kenbaar te maken aan derden, en niet bijvoorbeeld in familiaal verband of ten aanzien van vrienden, want afhankelijk van de relatie die men heeft kan een persoon verschillende tekens gebruiken om zich te identificeren.²³⁷ Het gaat hier om een handtekening in de gebruikelijke zin van het woord, een handtekening *sensu stricto*.²³⁸

Ter illustratie een arrest van het Hof van Cassatie van 1955 waarin de testatrice haar eigenhandig testament ondertekende met haar naam zoals gekend binnen de familie, namelijk "bonne-maman" en "maman".²³⁹ Het Hof van Cassatie verklaarde dit testament nietig, er werd namelijk een ondertekening met een teken waarmee men zich gebruikelijk kenbaar maakt ten aanzien van derden vereist.²⁴⁰ Aangezien *in casu* gebruikgemaakt werd van de naam binnen de familie was er niet aan de voorwaarden van handtekening voldaan.²⁴¹ Dit standpunt werd gesteund op het feit dat ze kennis hadden genomen van de identiteitskaart van de testatrice, een bankcheque en enkele notariële akten waarin ze wel een handtekening in de klassieke zin van het woord gebruikte.

Als we kijken naar twee functies die de handtekening op een eigenhandig testament zou moeten vervullen zien we dat de identificatiefunctie aanwezig is bij deze ondertekening. Het is dan wel niet het teken waarmee de testatrice zich gewoonlijk kenbaar maakte ten aanzien van derden, maar het laat wel toe haar te identificeren. Het probleem hier is de afwezigheid van de tweede functie, namelijk de validerings- of conformiteitsfunctie. Volgens het Hof van Cassatie kan er uit deze ondertekening niet afgeleid worden dat de testatrice zich het testament eigen had gemaakt, dat ze de wilsbeschikking bevestigde.²⁴² De *animus signandi* ontbreekt hier.

Het Hof van Cassatie benadrukt dat het om een feitenkwestie gaat.²⁴³ Wegens de feitelijke omstandigheden *in casu* volstond de handtekening niet om het testament uitwerking te doen geven.

af?" (noot onder Cass. 17 oktober 2016), *T.Not.* 2017, (373) 374; R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, Morsel, Intersentia, 2018, 415.

²³⁵ Cass. 2 oktober 1964, *RW* 1965-66, 1440, *T.Not.* 1966, 85; Cass. 7 januari 1955, *Pas.* 1955, I, 335.

²³⁶ Antwerpen, 5 februari 1985, *RNB* 1985, 615; Antwerpen 25 januari 1982, *T.Not.* 1986, 307; Rb. Antwerpen, 7 september 1989, *T.Not.* 1990, 109; Rb. Brussel, 31 oktober 1986, *RNB* 1987, 164; R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 415.

²³⁷ F. LOGGHE, "Van verscheidenheid naar eenheid en terug", 879.

²³⁸ D. STERCKX, "La signature du testament olographe. Clarifications successives d'une definition", *JT* 2017 (122) 122; L. JANSSENS, "De handtekening en het testament: terug naar af?" (noot onder Cass. 17 oktober 2016), *T.Not.* 2017, (373) 374; M. PUELINCKX-COENE, "Overzicht van rechtspraak. Giften (1985-1992)", *TPR* 1994, (1615) 1763.

²³⁹ Cass. 7 januari 1955, *Pas.* 1955, I, 335.

²⁴⁰ *Ibid.*

²⁴¹ H. CASMAN, *Notarieel Familierecht*, 509.

²⁴² Cass. 10 juni 1983, *T.Not.* 1986, 309, noot M. PUELINCKX-COENE.

²⁴³ *Ibid.*; D. STERCKX, "La signature du testament olographe. Clarifications successives d'une definition", *JT* 2017 (122) 123.

Dit wil echter niet zeggen dat een soortgelijke ondertekening in andere omstandigheden ook per direct nietig zal zijn.²⁴⁴

73. **Versoepeling van de ondertekening** – Het Hof van Cassatie is uiteindelijk van standpunt veranderd en is overgegaan tot de versoepeling van de ondertekening.²⁴⁵ Dit gebeurde in twee stappen. Ten eerste door een arrest van 1983 waarin het Hof van mening was dat de feitenrechter kan beslissen dat een teken, wat niet het gebruikelijke teken waarmee de testator zich gewoonlijk kenbaar maakt aan derden is, toch een handtekening kan zijn.²⁴⁶ Ten tweede door de beslissing van het Hof van Cassatie in 1986 dat ook het plaatsen van de volledige naam van de testator een geldige ondertekening kan zijn, indien de feitenrechter van oordeel is dat de validerings- en identificatiefunctie verzekerd is.²⁴⁷ *In casu*²⁴⁸ bestond de ondertekening van het eigenhandig testament enkel uit de naam van de testatrice, terwijl ze zich normaal gezien ten aanzien van derden met een ander teken identificeerde. Toch was de loutere vermelding van naam voldoende voor het Hof van Cassatie, indien de feitenrechter uit de omstandigheden kon afleiden dat er aan de twee functies voldaan was.

Nog een toepassing van deze evolutie zien we in een arrest van het hof van beroep te Gent.²⁴⁹ Het hof neemt een ondertekening bestaande uit naam en adres aan als een geldige handtekening op een eigenhandig testament. Dit omdat er geen twijfel was over de wil van de testator om zijn wilsbeschikking goed te keuren, om te bevestigen dat het testament volledig en definitief was en om te bevestigen dat het na zijn dood uitwerking moest krijgen.

De rechtbank van eerste aanleg te Tongeren moest in 2016 oordelen over de geldigheid van een eigenhandig testament van een zwakbegaafde persoon.²⁵⁰ *In casu* ging het over de geldigheid van twee testamenten: het eerste dateerde van 1992, het tweede van 1996. In het eerste testament gebruikte de testator zijn officiële naam om het testament te ondertekenen. In het tweede testament gebruikte hij naast zijn officiële naam ook zijn roepnaam waaronder hij bekend stond in combinatie met zijn achternaam. Dit vormde voor de rechtbank van eerste aanleg te Tongeren geen probleem. Dit standpunt was mede ingegeven door het gebrek aan vergelijkingsstukken, waardoor de rechtbank niet kon nagaan of de testator een gebruikelijke handtekening had die anders was dan het schrijven van zijn naam en voornaam of roepnaam.

De handtekening wordt nu dus beschouwd als een bijkomende geldigheidsvereiste in plaats van een formalistische vormvereiste.²⁵¹ Dankzij deze versoepeling moet een eigenhandig testament niet meer ondertekend worden met het gebruikelijke teken wat normaal door de testator wordt gehanteerd om

²⁴⁴ Cass. 10 juni 1983, *T.Not.* 1986, 309, noot M. PUELINCKX-COENE; M. PUELINCKX – COENE, "Vormt de vereiste van handtekening de valstrik van het eigenhandig testament?", *T.Not.* 1986, (313) 319; T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*, 57.

²⁴⁵ Cass. 13 juni 1986, *T.Not.* 1986, 282; Cass. 10 juni 1983, *T.Not.* 1986, 309, noot M. PUELINCKX-COENE.

²⁴⁶ Cass. 10 juni 1983, *T.Not.* 1986, 309, noot M. PUELINCKX-COENE.

²⁴⁷ Cass. 13 juni 1986, *T.Not.* 1986, 282.

²⁴⁸ *Ibid.*

²⁴⁹ Gent 16 september 2010, *RW* 2011-12, 1045.

²⁵⁰ Rb. Limburg (afd. Tongeren) 15 maart 2016, onuitg.

²⁵¹ Gent 19 september 2010, *RW* 2011-12, 1045.

te handtekenen. Een niet-gebruikelijk teken mag nu ook, zolang het toelaat de testator te identificeren en het gezien kan worden als een bevestiging van de wil van de testator. Of een troetelnaam of koosnaam binnen de familie voldoet aan de identificatie- en valideringsfunctie is vatbaar voor discussie (zie *supra*, nr. 72).²⁵²

74. ***Animus signandi en animus testandi*** - Het Hof van Cassatie wijst er wel op dat er niet te snel een *animus signandi* aangenomen mag worden. Uit het loutere feit dat iemand de wil heeft te testeren en er dus sprake is van een *animus testandi*, mag niet afgeleid worden dat ook de wil om het testament te ondertekenen, de *animus signandi*, aanwezig was.²⁵³

De aanleiding tot deze beslissing was een arrest van het hof van beroep te Luik waarin het hof zich zeer soepel opstelde ten aanzien van de ondertekening op het eigenhandig testament in kwestie. In het arrest nam het hof de geldigheid van de handtekening aan wegens feitelijke omstandigheden. Het testament was namelijk opgesteld enkele dagen na een afspraak bij de notaris waarin het opstellen van een eigenhandig testament besproken werd. Volgens het hof van beroep was er een *animus testandi* aanwezig, nl. de wil van de testator om zijn echtgenote te begunstigen. Uit de aanwezigheid van een *animus testandi* leidde het hof dan ook het bestaan van een *animus signandi* af. Dit kan niet volgens het Hof van Cassatie. De vervulling van een vormvoorwaarde van het eigenhandig testament, namelijk de handtekening of *animus signandi*, mag niet afgeleid worden uit de vervulling van de voor elke gift noodzakelijke grondvereiste, de *animus testandi*. Deze twee begrippen moeten duidelijk van elkaar onderscheiden worden.

Deze uitspraak van het Hof van Cassatie lijkt aan te geven dat het Hof zich opnieuw strenger opstelt ten aanzien van de handtekening van een eigenhandig testament. Anderzijds werd nogmaals bevestigd dat de handtekening een teken is waarmee men zich kenbaar maakt ten aanzien van derden, wat ook kan bestaan uit enig ander teken waarmee aan de identificatie- en valideringsfunctie wordt voldaan.

Onderafdeling 2. Plaats van de handtekening

75. **Plaats** - Net zoals de plaats van de dagtekening geen rol speelt, is dit ook irrelevant voor de handtekening.²⁵⁴ Deze mag eender waar op het testament geplaatst worden.

Er wordt wel vereist dat uit de handtekening duidelijk afgeleid kan worden dat de testator instemde met de inhoud van het testament en dit ook als afgewerkt beschouwde.²⁵⁵ Wanneer de handtekening onderaan het testament geplaatst wordt of op een gesloten omslag waarin het testament zit, kunnen we ervan uitgaan dat aan deze vereiste voldaan is.²⁵⁶

²⁵² M. PUELINCKX-COENE, "Overzicht van rechtspraak. Giften (1985-1992)", *TPR* 1994, (1615) 1766.

²⁵³ Cass. 17 oktober 2016, *T.Not.* 2017, 364, noot L. JANSSENS; L. JANSSENS, "De handtekening en het testament: terug naar af?" (noot onder Cass. 17 oktober 2016), *T.Not.* 2017, (373) 376.

²⁵⁴ Gent 30 maart 2017, *RW* 2018-2019, 1111; A. DENIS e.a., "Les conditions de forme des testament", 213; R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 414.

²⁵⁵ H. CASMAN, *Notarieel Familierecht*, 509; M. VAN QUICKENBORNE, "Quelques réflexions sur la signature des actes sous seing privé", *RCJB* 1985, (65) 66; R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie*, 414.

²⁵⁶ *Ibid.*

TUSSENTIJD'S BESLUIT

76. **Het eigenhandig testament** - Het eigenhandig testament is één van de testeervormen die het Belgisch recht kent. Voordelen zijn vertrouwelijkheid en discretie bij het opstellen ervan (zie *supra*, nr. 31). Er staan wel enkele nadelen tegenover, zoals de mogelijkheid tot verlies of vernietiging van het testament (zie *supra*, nr. 31). Ook moet de testator op de hoogte zijn van de drie vormvereisten en deze naleven, anders kan het testament ongeldig verklaard worden.

De drie vormvereisten zijn een eigenhandig geschrift, een dagtekening en een ondertekening.

77. **Eigenhandig geschrift** - Het eigenhandig geschrift heeft tot doel een persoonlijk karakter aan het testament te geven (zie *supra*, nr. 42). Het laat toe de testator te identificeren. Niet alleen de inhoud van de wilsbeschikking moet met de hand geschreven worden, ook de datum en de handtekening (zie *supra*, nr. 46). Het is niet noodzakelijk dat dit in het gebruikelijke handschrift van de testator gebeurt (zie *supra*, nr. 51).

Het schrijfinstrument dat wordt gebruikt om het testament te schrijven en de drager waarop dit gebeurt speelt geen rol, met uitzondering dat het gebruik van digitale middelen uitgesloten is (zie *supra*, nrs. 45 en 47). Ook een kopie van een met de hand geschreven testament voldoet eigenlijk niet aan deze vereiste, al kan het wel dienen ter bewijs (zie *supra*, nr. 37).

Indien er toevoegingen en doorhalingen zijn gebeurd, zal vermoed worden dat deze door de testator zelf zijn gebeurd (zie *supra*, nr. 54). Zolang deze geen nieuwe beschikkingen bevatten of reeds bestaande beschikkingen aanpassen, is het niet vereist dat ze nog eens afzonderlijk gedagtekend en ondertekend worden (zie *supra*, nr. 54).

Een testator kan materiële en/of intellectuele hulp van een derde verkrijgen bij de redactie van zijn testament. Materiële hulp vormt in beginsel geen probleem voor de geldigheid, intellectuele hulp daarentegen wel (zie *supra*, nr. 57). Bij dit laatste wordt namelijk de wil van de testator beïnvloed.

78. **Dagtekening** – De *ratio legis* van de dagtekening is het mogelijk maken om de bekwaamheid van de testator na te gaan, bevestiging van voltooiing van het testament te geven en de chronologie tussen eerdere en/of latere testamenten te bepalen (zie *supra*, nr. 59).

In beginsel behoort een dagtekening uit een vermelding van de dag, de maand en het jaar te bestaan (zie *supra*, nr. 61). Echter volstaat het nu ook om een gebeurtenis te benoemen die het toelaat een specifieke datum op de redactie van het testament te kleven (zie *supra*, nr. 62).

Indien de dagtekening onvolledig is mag er gebruik gemaakt worden van intrinsieke en extrinsieke elementen om deze aan te vullen (zie *supra*, nr. 65). Oorspronkelijk was vereist dat door het aanvullen een exacte datum op het eigenhandig testament geplakt kon worden, maar nu is het voldoende indien er een bepaalde periode waarin het testament geschreven werd afgebakend kan

worden (zie *supra*, nr. 66). Indien er geen enkel element voorhanden is om de onvolledige datum aan te vullen of om een bepaalde periode te bepalen, zal de dagtekening geacht worden te ontbreken (zie *supra*, nr. 67).

De dagtekening is duidelijk geen strikt formalistische vereiste meer, maar eerder een bijkomende geldigheidsvereiste. De focus wordt gelegd op het waarborgen van de *ratio legis*. Het volstaat dat er uit de dagtekening afgeleid kan worden dat de testator bekwaam was op het ogenblik van het schrijven van het testament, er geen onduidelijkheid bestaat over de chronologische volgorde tussen andere testamenten en er vastgesteld kan worden dat de testator zijn testament als voltooid beschouwde. Een exacte vermelding van de dag, maand en het jaar van redactie is dus niet steeds vereist voor de geldigheid van een eigenhandig testament, al kan het wel aangeraden worden om discussie te vermijden.

79. **Ondertekening** – De derde en laatste vormvereiste van het eigenhandig testament is de ondertekening. Deze heeft een identificatie- en valideringsfunctie (zie *supra*, nr. 70).

Oorspronkelijk werd aangenomen dat de handtekening enkel een teken waarmee de erflater zich gebruikelijk tegenover derden kenbaar maakt mocht zijn (zie *supra*, nr. 72). Deze interpretatie is echter versoepeld: nu volstaat ieder gebruikelijk of ongebruikelijk teken waarmee de erflater zijn identiteit kenbaar maakt en bevestigt dat hij het testament als afgewerkt beschouwt (zie *supra*, nr. 72). Er is wel een grens aan het versoepelen van deze vormvereiste: uit de aanwezigheid van de wil om te testeren, *animus testandi*, mag men niet zomaar besluiten dat er ook een wil is om het testament te ondertekenen, *animus signandi* (zie *supra*, nr. 74). Er zal dus wel nog steeds een teken aanwezig moeten zijn, het louter opstellen van een testament volstaat niet om deze vormvereiste te vervangen.

80. **Gevolgen bij niet-naleving** – Indien de drie vormvereisten niet nageleefd worden zal het eigenhandig testament nietig zijn en zal het geen uitwerking kunnen verkrijgen (zie *supra*, nr. 32).

DEEL II. EEN BLIK OVER DE GRENZEN

81. **Toelichting** - In het tweede deel van deze masterscriptie zal er een rechtsvergelijkend onderzoek worden uitgevoerd met Frankrijk en Schotland.

Een blik over de grenzen kan zorgen voor inspiratie over hoe de vormvereisten van het Belgisch eigenhandig testament verbeterd zouden kunnen worden. Een uitgebreide methodologische toelichting over deze rechtsvergelijking kan teruggevonden worden in de inleiding (zie *supra*, nr. 15).

In dit deel zal eerst het Frans eigenhandig testament (**Hoofdstuk I**) en vervolgens het Schots testamentair recht (**Hoofdstuk II**) onderzocht worden.

Ten slotte zullen de twee rechtsstelsels vergeleken worden met het Belgisch recht om gelijkenissen en verschillen bloot te leggen (**Hoofdstuk III**).

Aanbevelingen voor de vormvereisten van het Belgisch eigenhandig testament op basis van deze rechtsvergelijking zullen geformuleerd worden in Deel III.

HOOFDSTUK I. Frankrijk

82. **Code Napoléon als gemeenschappelijk kenmerk** - Het Belgische privaatrecht heeft de Franse *Code Napoléon* van 1804 als grondslag. Tot op vandaag zijn er nog veel gelijkenissen tussen het Franse en het Belgische recht.²⁵⁷ Dit geldt ook voor het eigenhandig testament en de hieraan verbonden vormvereisten.

Ondanks de gelijkenissen kan een rechtsvergelijking toch interessant zijn. Er zal onderzocht worden of de rechtspraktijk in Frankrijk zich ook de vraag stelt of de vormvereisten nog te rechtvaardigen zijn *anno* 2023.

83. **Toelichting** - In dit hoofdstuk zullen eerst de drie vormvereisten van het eigenhandig testament onder het Franse recht besproken worden (**Afdeling 2**). Vervolgens zal het *testament mystique*, een testeervorm die wij in het Belgische recht niet kennen, toegelicht worden (**Afdeling 3**).

Afdeling 1. Algemeen

84. **Toelichting** - De drie vormvereisten die verbonden zijn aan het eigenhandig testament in het Belgisch recht zien we ook terugkomen in andere Europese landen zoals Spanje²⁵⁸, Italië²⁵⁹, Oostenrijk²⁶⁰, Duitsland²⁶¹ en Frankrijk²⁶². Dit hoofdstuk zal zich verdiepen in het eigenhandig testament naar Frans recht.

85. **Vier testeervormen** - In het Franse recht kent men vier testeervormen: het eigenhandig testament, het openbaar testament (vergelijkbaar met het Belgisch notarieel testament), het *testament mystique* (wat het Belgische recht vroeger ook kende als het geheime testament) en het internationaal testament.²⁶³ Het eigenhandig testament is een testeervorm die vaak gebruikt wordt door de Franse burgers.²⁶⁴ Dit hoofdstuk zal zich focussen op het eigenhandig testament en het *testament mystique* aangezien een rechtsvergelijking met deze twee testeervormen het meest relevant is voor dit onderzoek.

Afdeling 2. Het eigenhandig testament

86. **Drie vormvereisten** - Opdat een eigenhandig testament geldig is onder het Franse recht is een eigenhandig geschrift, een dagtekening en een handtekening vereist.²⁶⁵ Al deze elementen

²⁵⁷ R. DE CORTE e.a., *Privaatrecht in hoofdlijnen*, 1.

²⁵⁸ Art. 688 Codice Civile (Sp), www.conceptosjuridicos.com.

²⁵⁹ Art. 602 Codice Civile (It), www.gazzettaufficiale.it.

²⁶⁰ § 578 Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch (Oostenrijk), www.oesterreich.gv.at.

²⁶¹ § 2247 Bürgerliches Gesetzbuch (Duitsland), www.gesetze-im-internet.de.

²⁶² Art. 970 Code Civil (Fr), www.legifrance.gouv.fr.

²⁶³ Art. 969 Code Civil (Fr), www.legifrance.gouv.fr; M. NICOD, "Écrire, c'est aussi comprendre!", *Droit de la famille* 2021, nr. 9, 1; P. MALAURIE, *Les successions, les libéralités*, Parijs, Defrénois, 2010, 251 (Hierna: P. MALAURIE, *Les successions, les libéralités*).

²⁶⁴ P. MALAURIE, *Les successions, les libéralités*, 254.

²⁶⁵ Art. 970 Code Civil (Fr), www.legifrance.gouv.fr.

moeten met de hand van de testator geschreven worden.²⁶⁶ Indien dit niet gebeurt zal het testament nietig zijn.²⁶⁷ Buiten het eigenhandig geschrift, de dagtekening en de handtekening zijn er geen andere vormvereisten die in acht genomen moeten worden.²⁶⁸

De vormvereisten worden opgesomd in artikel 970 van de *Code Civil*:

“Le testament olographe ne sera point valable s'il n'est écrit en entier, daté et signé de la main du testateur: il n'est assujetti à aucune autre forme.”

De *ratio legis* van deze vereisten is erin gelegen om de verdeling van de nalatenschap van de testator te beschermen door te verzekeren dat het effectief om zijn laatste wil gaat die hij met volle verstand heeft opgesteld.²⁶⁹

Net zoals in het Belgisch recht worden deze drie vormvereisten niet verder verduidelijkt door de *Code Civil*. Dit heeft ervoor gezorgd dat de Franse rechtspraak en rechtsleer de voorwaarden concreet zijn gaan invullen.

87. **Kritiek** – In de Franse rechtsleer zijn er enkele auteurs die pleiten voor een herziening van de vormvereisten in het licht van de huidige tijdsgeest. BEIGNIER vindt dat artikel 970 van de *Code Civil* gedateerd is, volgens hem is het onrechtvaardig dat een wetsbepaling die afstamt “uit de tijd van de olielampen en zeilschepen” vandaag de dag nog steeds toegepast wordt.²⁷⁰ Een andere stem, NICOD, is van mening dat het louter toelaten van een geheel met de hand geschreven testament archaïsch is en pleit ervoor dat ook het audiovisueel testament een rechtsgeldige testeervorm zou moeten zijn (zie *infra*, nr. 96).

Onderafdeling 1. Eigenhandig geschrift

88. **Ratio legis** - Het eigenhandig geschrift heeft als *ratio legis* het identificeren van de testator.²⁷¹ Hiernaast toont het ook de oprechtheid van het testament aan, dat de testator het testament opgesteld heeft uit vrije wil en dus dat er geen sprake is van vervalsing.²⁷² Ten slotte zorgt deze vereiste ervoor dat de testator stilstaat bij zijn beschikkingen en zich bewust is van de gevolgen van zijn testament.²⁷³

²⁶⁶ M. NICOD, “Testament”, *Répertoire de droit civil* 2017 (geactualiseerd in 2022), (54) 58 (Hierna: M. NICOD, “Testament”).

²⁶⁷ Art. 1001 Code Civil (Fr), www.legifrance.gouv.fr.

²⁶⁸ Art. 970 Code Civil (Fr), www.legifrance.gouv.fr; Cass. (Fr) 11 januari 2005, nr. 02-16.985; B. MAGOIS en D. MONToux, “Testament olographe” in X., *JurisClasseur Notarial Formulaire*, V, *Testament*, Parijs, Lexisnexis, 2017, 2 (hierna: B. MAGOIS e.a., “Testament olographe”).

²⁶⁹ B. BEIGNIER, “Du testament d'un malvoyant et de la clairvoyance de son notaire”, *La Semaine Juridique Notariale et Immobilière* 2023, nr. 2, (39) 39.

²⁷⁰ B. BEIGNIER, “Un testament par SMS. Les vraies questions” *Droit de la famille* 2018, nr. 10, (1) 2.

²⁷¹ B. MAGOIS e.a., “Testament olographe”, 3.

²⁷² B. MAGOIS e.a., “Testament olographe”, 3; A. LEROYER en S. MAZEAUD-LEVENEUR, “Testament olographe: écriture” in X., *JurisClasseur Notarial Formulaire*, V, *Testament*, Parijs, Lexisnexis, 2017, 2 (hierna: A. LEROYER e.a., “Testament olographe: écriture”).

²⁷³ Rép. min. nr. 73270, *La Semaine Juridique Notariale et Immobilière* 2016, nr. 21, 11; B. MAGOIS e.a., “Testament olographe”, 3.

89. **Geen gebruikelijk handschrift vereist** - Het eigenhandig testament moet dus volledig met de hand geschreven worden door de testator. Het is niet vereist dat hiervoor het gebruikelijke handschrift wordt gebruikt.²⁷⁴ Zo verklaarde het Franse Hof van Cassatie een testament geschreven in drukletters geldig.²⁷⁵

90. **Aanpassingen aan het testament** - Wijzigingen of toevoegingen zijn toegelaten.²⁷⁶ Van zodra deze een nieuwe beschikking bevatten, wat aan de feitenrechter is om te beoordelen²⁷⁷, is het wel vereist dat ze ook gedagtekend en ondertekend worden.²⁷⁸ Ook doorhalingen die op een later tijdstip dan de oorspronkelijke redactie gebeuren moeten gevolgd worden door een handtekening en een dagtekening, tenzij ze alleen dienen om schrijf- of grammatica fouten te corrigeren of om een bepaling te verduidelijken.²⁷⁹

91. **Taal** - In welke taal het testament wordt opgesteld speelt in beginsel geen rol.²⁸⁰ Het moet zelfs niet de taal zijn die de testator gewoonlijk gebruikt.²⁸¹ Het moet wel een taal zijn die de testator beheerst, anders kan het testament namelijk niet gezien worden als een uitdrukking van zijn wil.²⁸²

92. **Hulp van een derde** - Met betrekking tot hulp van een derde bij het opstellen van het eigenhandig testament wordt er een onderscheid gemaakt tussen intellectuele hulp en materiële hulp. Intellectuele hulp van een derde kan aanleiding geven tot de nietigheid van het eigenhandig testament indien deze hulp de vrije wil van de testator heeft beïnvloed.²⁸³ Intellectuele hulp die bestaat uit advies van een notaris en eventueel een door hem verleend modelformulier zal niet de ongeldigheid van het testament als gevolg hebben.²⁸⁴ Dit is zelfs een veel voorkomende praktijk.²⁸⁵ De intellectuele hulp beïnvloedt hier niet de wil van de testator, en door het overschrijven van het modelformulier maakt de testator zich het testament eigen.²⁸⁶

Ook materiële hulp leidt niet noodzakelijk tot de nietigheid. Kleine aanvullingen in het testament geplaatst door derden zorgen niet noodzakelijk voor de ongeldigheid ervan. Zo oordeelde het Hof van Cassatie in 2009 dat een testament dat geschreven, gedagtekend en ondertekend was door de testator geldig was, ondanks dat een derde de geboortedatum en het adres van de testator had aangevuld op het testament.²⁸⁷

²⁷⁴ B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 4.

²⁷⁵ Cass. (Fr) 22 november 1966, *Bull.civ.* 1967, I, nr. 519.

²⁷⁶ B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 4.

²⁷⁷ Cass. (Fr) 26 mei 1982, *Bull.civ.* 1983, I, nr. 202.

²⁷⁸ Cass. (Fr) 27 juni 1860, *DP* 1860, 287; B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 4.

²⁷⁹ Cour d'appel de Nancy (Fr) 29 juni 1921, *DP* 1921, 146; B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 5.

²⁸⁰ B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 3.

²⁸¹ Cass. (Fr) 8 juli 1957, *Bull.civ.* 1958, I, nr. 314.

²⁸² Cass. (Fr) 9 juni 2021, nr. 19-21, 770; G. SEBBAN, "L'absence de maîtrise de la langue comme limite à la validité d'un testament olographe", *La Semaine Juridique Notariale et Immobilière* 2021, nr. 38-39, (44) 44.

²⁸³ B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 7.

²⁸⁴ B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 7.

²⁸⁵ B. BEIGNIER en A. TANI, "Le notaire et le testament olographe", *Droit de la famille* 2018, nr. 5, 1.

²⁸⁶ Cass. (Fr) 8 juli 1957, *Bull.civ.* 1958, I, nr. 314.

²⁸⁷ Cass. (Fr) 30 september 2009, nr. 08.15-007.

93. **Typemachine of computer** - Een testament dat geschreven is door middel van een typemachine of een computer zal niet geldig zijn.²⁸⁸ De reden hiervoor is dat enkel een met de hand geschreven tekst het toelaat om de testator te identificeren en vervalsing uit te sluiten.²⁸⁹ Een mechanisch geschreven tekst produceert namelijk steeds dezelfde karakters, ongeacht de gebruiker.²⁹⁰ Hierdoor is ook een eigenhandig testament in braille niet geldig.²⁹¹

Indien men het getypte document zou afdrucken maakt dit nog steeds geen geldig eigenhandig testament uit²⁹², zelfs niet wanneer de testator het zou dagtekenen en ondertekenen met de hand.

Ook een voorgedrukt document waarop lege invulvakjes staan die de testator dan zelf kan invullen voldoet niet aan de vereiste van een eigenhandig geschrift.²⁹³

Volgens LEROYER en MAZEAUD-LEVENEUR zou een testament op een digitale drager, maar wel geschreven met de hand van de testator, geen afbreuk doen aan de vormvereisten van het eigenhandig testament.²⁹⁴ In tegenstelling tot een getypt document (al dan niet afgedrukt), is er bij het schrijven op een digitale drager nog steeds een met de hand geschreven geschrift voorhanden. Als de testator het document dan ook eigenhandig dagtekent en ondertekent, is er voldaan aan de drie vormvereisten. Er kan dan wel nog gediscussieerd worden over het gebruik van een elektronische drager. Ten aanzien van materiële dragers stelt het Franse recht zich niet streng op: het is niet vereist dat het eigenhandig testament geschreven wordt op papier.²⁹⁵ Het gebruik van een elektronische drager voor het eigenhandig geschreven testament is dus niet uitgesloten.

94. **Getypt document ter verduidelijking** - Wat wel kan is dat de testator gebruikmaakt van een getypt document om zijn testament te verduidelijken.²⁹⁶ Dit heeft het Hof van Cassatie in 2009 beslist.²⁹⁷ Een persoon op leeftijd die niet meer goed kon schrijven had een getypt document, waarin hij zijn testamentaire beschikkingen verduidelijkte, bij zijn eigenhandig testament gevoegd. Volgens het Hof van Cassatie deed dit geen afbreuk aan de geldigheid van het eigenhandig testament, zolang alle beschikkingen in het getypt document ook in het geschreven testament teruggevonden konden worden.

²⁸⁸ Cass. (Fr) 24 februari 1998, nr. 95-18.936; Cass. (Fr) 18 mei 1936, *Recueil Dalloz* 1936, 345; V. SAVARIT en M. BEAUTIER, "Formalisme du testament olographe: quelques conseils pratiques relatifs à sa rédaction" *La Semaine Juridique Notariale et Immobilière* 2021, nr. 49, (31) 32 (Hierna: V. SAVARIT e.a., "Formalisme du testament olographe").

²⁸⁹ Cass (Fr) 1 maart 1961, *Juris-Classeur Périodique* 1961, 12.271, noot M. TARABEUX; Cass (Fr) 18 mei 1936, *DH* 1936, 345; M. NICOD, "Testament", 59; V. SAVARIT e.a., "Formalisme du testament olographe", 32; W. PINTENS, "Testamentary formalities in France and Belgium" in K. REID, M. DE WAAL en R. ZIMMERMANN, *Testamentary Formalities, Comparative Succession Law*, Oxford, Oxford University Press, 2011, (51) 57 (Hierna: W. PINTENS, "Testamentary formalities in France and Belgium").

²⁹⁰ B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 5.

²⁹¹ A. LEROYER e.a., "Testament olographe: écriture", 3; B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 6; P. MALAURIE, *Les successions, les libéralités*, 255 ; P., MALAURIE, "Sur les testaments rédigés par un aveugle en écriture braille", *Rép.Not.Defrénois* 2001, (347) 348.

²⁹² B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 5.

²⁹³ Cass. (Fr) 17 juli 1968, *Bull.civ.* I, nr. 217.

²⁹⁴ A. LEROYER e.a., "Testament olographe: écriture", 3.

²⁹⁵ B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 10.

²⁹⁶ A. LEROYER e.a., "Testament olographe: écriture", 3.

²⁹⁷ Cass. (Fr) 17 juni 2009, nr. 08-15.894.

95. **Eigenhandig testament in een sms is niet geldig** - Ook een laatste wil opgesteld in een sms-bericht maakt geen geldig eigenhandig testament uit naar het Frans recht. Dit werd in 2018 beslist door het *Tribunal de Grande Instance* van Metz.²⁹⁸ *In casu* ging het om een sms-bericht verstuurd net voordat de testator zelfmoord pleegde. In één korte zin schreef hij dat hij wilde dat een deel van zijn nalatenschap naar zijn moeder zou gaan. De rechtbank oordeelde dat het sms-bericht geen geldig eigenhandig testament is.

Bij wijze van tegenargument werd *in casu* aangehaald dat het niet erkennen van het sms-bericht zowel de testeervrijheid als het recht om vrij over eigendom te beschikken beperkt. Hiernaast werd ook opgeworpen dat er sinds 2000 een gelijkheid is tussen schriftelijk en elektronisch bewijs.²⁹⁹ De rechtbank argumenteerde echter dat het hier ging over de geldigheid van het testament, niet over het bewijs ervan. Hiernaast dienen de vereisten in artikel 970 van de *Code Civil* net om de laatste wil van de testator en dus ook zijn recht om vrij over zijn eigendom te beschikken te beschermen.³⁰⁰

Volgens LOISEAU is het niet de uitspraak van de rechter die achterhaald is maar de toegepaste wettelijke bepaling, namelijk art. 970 *Code Civil*.³⁰¹ Volgens hem verhindert de formalistische vereiste van een eigenhandig geschrift iedere mogelijkheid tot evolutie.³⁰²

96. **Naar een audiovisueel testament?** – Een audiovisueel testament houdt in dat de testator een video opneemt waarin hij te zien is en tegelijkertijd mondeling vertelt hoe hij wenst dat zijn nalatenschap wordt verdeeld. Deze video's zijn op dit ogenblik geen geldige testeervorm en zullen dus geen uitwerking krijgen.³⁰³

Volgens NICOD zou een audiovisueel testament wel een geldige mogelijkheid moeten zijn.³⁰⁴ Hij bekritiseert dat de regels omtrent de drager van een eigenhandig testament nooit herzien zijn in het licht van nieuwe mogelijkheden. Vroeger had men niet veel anders voorhanden dan pen en papier, dit is vandaag de dag anders.

Concreet stelt hij voor dat de video-opname bewaard wordt op de computer, tablet of telefoon van de testator of doorgestuurd wordt naar een derde partij. Deze derde kan eventueel de notaris zijn die het videotestament op een beveiligde server zou kunnen bewaren.³⁰⁵ Volgens NICOD zou deze testeervorm de kans op vervalsing zelfs verkleinen.³⁰⁶ Ook laat een audiovisuele opname het toe om

²⁹⁸ Tribunal de Grande Instance Metz 17 augustus 2018, nr. 17/01794.

²⁹⁹ Tribunal de Grande Instance Metz 17 augustus 2018, nr. 17/01794; Loi n° 2000-230 (Fr) 13 maart 2000 portant adaptation du droit de la preuve aux technologies de l'information et relative à la signature électronique, JO 14 maart 2000, www.legifrance.gouv.fr.

³⁰⁰ Tribunal de Grande Instance Metz 17 augustus 2018, nr. 17/01794.

³⁰¹ G. LOISEAU, "Un SMS n'a pas valeur de testament" (noot onder Tribunal de Grande Instance Metz 17 augustus 2018), *Communication - Commerce électronique* 2018, nr. 10, N° 72, 1.

³⁰² *Ibid.*

³⁰³ M. NICOD, "La responsabilité du notaire n'est pas engagée dès lors que l'acte de délivrance du legs verbal est suffisamment clair et précis", *Droit de la famille* 2003, nr. 1, 2; A. HOUIS, "Le legs verbal", *La Semaine Juridique Notariale et Immobilière* 1996, nr. 22, (778) 779.

³⁰⁴ M. NICOD, "Plaidoyer pour l'instauration d'un testament video", *Droit de la famille* 2021, nr. 12, 1.

³⁰⁵ *Ibid.*, 2.

³⁰⁶ *Ibid.*, 2.

de testator te identificeren, in tegenstelling tot een testament opgesteld door middel van een computer of typemachine.

Terug in de geschiedenis, ten tijde van het Romeinse recht, waren mondelinge testamenten in het bijzijn van getuigen een normale praktijk en was dit wel geldig.³⁰⁷ De reden waarom men dit in 1735 uiteindelijk heeft afgeschaft in Frankrijk is omdat er weinig vertrouwen was in de oprechtheid van zulke testamenten.³⁰⁸ Toen had men natuurlijk nog niet de mogelijkheid om audiovisuele opnames te maken, en kwam het aan op getuigen die de mondelinge verklaring van de erflater gehoord hadden.

Onderafdeling 2. Dagtekening

97. **Ratio legis** - Een dagtekening van het eigenhandig testament laat toe om te bepalen of de testator bekwaam was op het ogenblik van redactie van het testament.³⁰⁹ Bekwaamheid is namelijk één van de vereisten waaraan men moet voldoen om een geldige wilsbeschikking op te stellen.³¹⁰

98. **Specifieke datum** - De dagtekening bestaat in beginsel uit een vermelding van de dag, de maand en het jaar³¹¹, maar het kan ook bestaan uit een gebeurtenis waaruit een specifieke datum afgeleid kan worden, bijvoorbeeld "Kerstmis 2003".³¹² Er moet geen vermelding van de plaats³¹³ en het uur³¹⁴ gebeuren.

99. **Aanvulling bij onvolledigheid** - Indien de testator niet volledig is in zijn dagtekening zal dit niet noodzakelijk tot de nietigheid van het eigenhandig testament leiden. Een onvolledige dagtekening kan namelijk aangevuld worden op grond van intrinsieke elementen, indien nodig bevestigd door extrinsieke elementen.³¹⁵

100. **Plaats van de dagtekening** - De plaats van de dagtekening speelt geen rol.³¹⁶ Dit mag eender waar op het testament gebeuren, het kan zelfs in de testamentaire bepalingen opgenomen worden.³¹⁷ Ook een dagtekening geschreven op de enveloppe waarin het testament opgeborgen wordt is geldig.³¹⁸

³⁰⁷ M. NICOD, "La responsabilité du notaire n'est pas engagée dès lors que l'acte de délivrance du legs verbal est suffisamment clair et précis", *Droit de la famille* 2003, nr. 1, 2.

³⁰⁸ P. MALAURIE, *Les successions, les libéralités*, 252.

³⁰⁹ B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 11; V. SAVARIT e.a., "Formalisme du testament olographe", 34.

³¹⁰ P. SOREAU, "Validité d'un testament olographe rédigé par une personne atteinte de troubles ayant justifié l'ouverture d'une procédure de protection judiciaire" (noot onder Cour d'appel de Versailles (Fr) 19 oktober 2021), *La Semaine Juridique Notariale et Immobilière* 2022, nr. 11, (30) 30.

³¹¹ B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 11.

³¹² Cour d'appel de Nancy (Fr) 26 juni 1986, *JCP N* 1987, II, 96, noot G. VENANDET; B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 11; V. SAVARIT e.a., "Formalisme du testament olographe", 34.

³¹³ Cour d'appel de Lyon (Fr) 23 februari 1922, *DP* 1923, 72.

³¹⁴ Cass. (Fr) 22 november 1870, *DP* 1872, 272.

³¹⁵ Cass. (Fr) 9 juli 2014, *JCP N* 2014, nr. 30, 853; B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 14; V. SAVARIT e.a., "Formalisme du testament olographe", 34.

³¹⁶ V. SAVARIT e.a., "Formalisme du testament olographe", 34.

³¹⁷ B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 14.

³¹⁸ Cass. (Fr) 9 januari 1900, *DP* 1900, 97.

Onderafdeling 3. Ondertekening

101. **Ratio legis** - De handtekening draagt, net zoals het geschrift, bij aan de identificatie van de testator.³¹⁹ Ook is het een bevestiging van de inhoud, en toont de testator aan dat hij zijn testament als afgewerkt beschouwt.³²⁰

102. **Geen gebruikelijke handtekening** - Het is niet meer vereist dat de ondertekening bestaat uit de gebruikelijke handtekening van de testator: het schrijven van de voor- en achternaam³²¹, alleen de voornaam³²², een koosnaam³²³ of de initialen³²⁴ volstaat. De wijze van ondertekening kan dus verschillende vormen aannemen. Zolang er geen twijfel bestaat over de identiteit van de testator of over zijn wil om de bepalingen ervan goed te keuren, zal de handtekening geldig zijn.³²⁵

103. **Plaats van de handtekening** - Artikel 970 van de *Code Civil* legt geen specifieke plaats vast voor de handtekening. Toch kan deze het best onderaan het testament geplaatst worden, omdat dit de meeste zekerheid geeft dat de testator de inhoud van zijn testament heeft bevestigd.³²⁶ Als de handtekening halverwege aan de zijkant van het testament wordt geplaatst, zou er gediscussieerd kunnen worden over de bevestiging van de testator van de beschikkingen die onder de handtekening staan.

Afdeling 3. Le testament mystique

104. **Toelichting** – Het geheime testament heeft als voordeel dat de testator de enige is die de inhoud ervan kent. Na het schrijven van het testament steekt hij het in een enveloppe en geeft het af aan de notaris in het bijzijn van getuigen³²⁷, zonder dat iemand het testament zal lezen.³²⁸ Dit voordeel houdt ook meteen een nadeel in. Het feit dat het testament niet door notaris of door iemand anders gelezen wordt betekent namelijk ook dat het inhoudelijk niet op rechtsgeldigheid gecontroleerd kan worden.³²⁹

105. **Procedure** - De procedure van het *testament mystique* kan teruggevonden worden in artikel 976 van de *Code Civil* en verloopt als volgt:

³¹⁹ V. SAVARIT e.a., "Formalisme du testament olographe", 35.

³²⁰ B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 17; V. SAVARIT e.a., "Formalisme du testament olographe", 35.

³²¹ Cass. (Fr) 21 juli 1980, *Bull.civ. I*, nr. 233.

³²² Cass. (Fr) 24 juni 1952, *Bull.civ. I*, nr. 204.

³²³ Cass. (Fr) 20 oktober 1908, *DP* 1910, 291.

³²⁴ Cass. (Fr) 13 april 1988, *Bull.civ. I*, nr. 100.

³²⁵ S. MAZEAUD-LEVEEUR, "Testament olographe: signature, date, additions et ratures" X., *JurisClasseur Notarial Formulaire, V, Testaments*, Parijs, Lexisnexis, 2017, 1; B. MAGOIS e.a., "Testament olographe", 19; V. SAVARIT e.a., "Formalisme du testament olographe", 35.

³²⁶ V. SAVARIT e.a., "Formalisme du testament olographe", 35.

³²⁷ In België is de vereiste van twee getuigen of een tweede notaris voor het verlijden van een notarieel testament afgeschaft (zie *supra*, nr. 21). Deze vereiste werd in april 2020 reeds opgeschort omwille van het coronavirus (art. 11 Wet 30 april 2020 houdende diverse bepalingen inzake justitie en het notariaat in het kader van de strijd tegen de verspreiding van het coronavirus COVID-19, *BS* 4 mei 2020). In Frankrijk kan in art. 976 *Code Civil* nog gelezen worden dat er nog steeds twee getuigen vereist zijn voor het opstellen van de notariële akte van het geheim testament.

³²⁸ P. MALAURIE, *Les successions, les libéralités*, 263.

³²⁹ B. BEIGNIER, "Du testament d'un malvoyant et de la clairvoyance de son notaire", *La Semaine Juridique Notariale et Immobilière* 2023, nr. 2, (39) 39.

Allereerst is het aan de testator om zijn laatste wilsbeschikking op te stellen. Hij kan dit zelf doen, maar het mag ook gebeuren door een derde. Het is wel vereist dat de testator het document ondertekent. Het testament moet in een enveloppe gestoken worden, verzegeld worden en vervolgens voorgelegd worden aan de notaris. Eventueel kan het verzegelen van de enveloppe gebeuren door de notaris zelf. De testator zal in het bijzijn van de notaris en twee getuigen moeten verklaren dat het document in de enveloppe zijn laatste wilsbeschikking is. De notaris neemt hiervan akte. Deze akte bevat dan de datum van voorlegging van het testament en wordt ondertekend door zowel de testator als de notaris en de twee getuigen.

106. **Mechanisch geschrift** - Het testament kan eigenhandig geschreven worden door de testator of een derde, maar het mag ook mechanisch geschreven worden. Bij het voorleggen van het testament aan de notaris dient de testator te vermelden op welke manier hij de wilsbeschikking 'geschreven' heeft: manueel of mechanisch.³³⁰ Het identificatieprobleem (zie *supra*, nr. 93) speelt hier niet, aangezien de testator aan de notaris verklaart dat het zijn testament is dat in de enveloppe zit.

Het *testament mystique* wordt gezien als een half-authentiek testament: het eerste deel kan de testator eigenhandig doen, maar uiteindelijk is toch een tussenkomst van de notaris vereist.³³¹

Geheim testament in het Belgische recht – Vroeger was het geheime testament, ook wel mystiek of besloten testament, ook in België een geldige testeervorm. In 1983 werd het echter vervangen door het internationaal testament.³³² Bij ons kende deze testeervorm een gelijkaardige procedure van opstelling zoals in Frankrijk. Allereerst diende er van de uiterste wil een geschrift opgesteld te worden door de testator zelf of door een derde.³³³ Alleszins was een ondertekening door de testator vereist.³³⁴ Vervolgens stelde de notaris een akte op waarin hij verzekerde dat alle vormvereisten werden vervuld. Deze akte moest mede ondertekend worden door getuigen.³³⁵

In Frankrijk bestaat zowel het geheim testament als het internationaal testament, beide zijn gelijkaardig. Het internationaal testament is echter eenvoudiger en geniet daarom de voorkeur.³³⁶

³³⁰ Art. 976, lid 2 Code Civil (Fr), www.legifrance.gouv.fr.

³³¹ C. BABINET e.a., *Succession – Libéralités*, 290; D. GUEVEL, *Droit des successions et des libéralités*, Cedex, LGDJ 2014, 176.

³³² Wet 2 februari 1983 tot invoering van een testament in de internationale vorm en tot wijziging van een aantal bepalingen betreffende het testament, BS 11 oktober 1983; A. VAN DEN BOSSCHE, "Het internationaal testament.", *T.Not.* 2019, (402) 402; W. PINTENS, "Testamentary formalities in France and Belgium", 64.

³³³ H. CASMAN, *Notarieel Familierecht*, 521.

³³⁴ *Ibid.*

³³⁵ *Ibid.*

³³⁶ C. BABINET, F. DE BEAUFORT, J. COURQUIN, C. CROS, C. DANCOISNE, S. DIDIER, R. FOSSET, F. GALL-KIESMAN en V. MAGNIER (eds.), *Succession – Libéralités*, Levallois-Perret, Editions Francis Lefebvre, 2019, 290 (hierna: C. BABINET e.a., *Succession – Libéralités*).

HOOFDSTUK II. Schotland

107. **Gemengd rechtsstelsel** - Het Schotse rechtsstelsel is een gemengd rechtsstelsel: het is gevormd door beïnvloeding van het Romeinse recht en het Engelse recht.³³⁷ In principe is het geen *common law*-rechtsstelsel, maar het ondervindt wel enkele invloeden van het Engelse recht.³³⁸

De verregaande deformalisering van het Schots testament is de reden voor een rechtsvergelijking met dit rechtsstelsel. Dit kan leiden tot inspiratie om de Belgische vormvereisten van het eigenhandig testament te verbeteren.

108. **Toelichting** - In dit hoofdstuk zullen allereerst de formele vormvereisten van het testament onder het Schots recht behandeld worden (**Afdeling 2**). In Schotland wordt er een onderscheid gemaakt tussen een louter geldig testament en een geldig testament met eigen bewijskracht. Om over deze bewijskracht te beschikken moeten er bijkomende vormvereisten nageleefd worden die in het laatste deel van dit hoofdstuk (**Afdeling 3**) besproken worden.

Afdeling 1. Algemeen

109. **Eén globale regelgeving** - Het Schotse recht kent geen aparte regelgeving voor testamenten. De wilsbeschikkingen vallen onder een algemene wet van toepassing op alle aktes, namelijk de *Requirements of Writing (Scotland) Act* van 1995.³³⁹ Deze *Act* geldt alleen voor Schotland, en dus niet voor de rest van het Verenigd Koninkrijk.

110. **Notarieel testament** - Het Schotse recht kent geen bijzondere status toe aan testamenten getekend voor een notaris.³⁴⁰ Integendeel, de *Scottish Law Commission* vindt de vereiste dat een testament verleden zou moeten worden voor een notaris een "*extreme eis waarbij de kosten en het ongemak niet in verhouding staan tot de verkregen voordelen*".³⁴¹

111. **Getypt testament is mogelijk** - Opmerkelijk in het Schots rechtsstelsel is dat de wet toelaat dat burgers ook op digitale wijze een rechtsgeldig testament kunnen opstellen. Het heersende uitgangspunt is namelijk dat de subjectieve wil van de testator centraal moet staan, en overdreven formalisme geen afbreuk mag doen aan deze wil.³⁴² Dit uitgangspunt is vergelijkbaar met de evolutie die we in het Belgische recht ook steeds meer zien: de vormvereisten *sensu stricto* worden eerder bijkomende geldigheidsvereisten. Het volstaat van zodra de *ratio legis* van de vereisten gewaarborgd

³³⁷ A. ECCLES, "Scotland" in L. GARB en R. NORRIDGE, *International succession*, Oxford, Oxford University Press, 2022, (817) 818 (Hierna: A. ECCLES, "Scotland"); G. MCLEOD, "The Romanization of Property Law" in K. REID en R. ZIMMERMAN (eds.), *A History of Private Law in Scotland*, Oxford, Oxford University Press, 2000, (220) 220.

³³⁸ W. PINTENS, *Inleiding tot de rechtsvergelijking*, 153.

³³⁹ Requirements of Writing (Scotland) Act, legislation.gov.uk (Hierna: Requirements of Writing Act).

³⁴⁰ A. ECCLES, "Scotland", 818.

³⁴¹ SCOTTISH LAW COMMISSION, *Report on Requirements of Writing*, 1988, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/235848/05_51.pdf, 32 (Hierna: *Report on Requirements of Writing*).

³⁴² *Report on Requirements of Writing*, 31; D. MACDONALD, *Succession*, Edinburgh, Sweet & Maxwell, 2001, 61.

is. Aangezien het de bedoeling is dat burgers hun testament zelf kunnen opstellen, zonder juridisch advies, vond men het belangrijk om de vormvereisten zo simpel mogelijk te houden.³⁴³

112. **Codicil** - Het Schotse recht kent ook een codicil. Dit is een document waarmee de testator zijn testament (gedeeltelijk) kan wijzigen of toevoegingen kan doen.³⁴⁴ De rest van het oorspronkelijk opgesteld testament blijft intact.³⁴⁵ Om geldig te zijn moeten dezelfde vormvereisten als degene die gelden voor het testament nageleefd worden.³⁴⁶ Dit wil zeggen dat ook de codicil getypt mag worden.³⁴⁷ De getuigen aanwezig bij het ondertekenen van de codicil hoeven niet dezelfde getuigen te zijn als bij het ondertekenen van het te wijzigen testament.³⁴⁸

Afdeling 2. De testamentaire vormvereisten

113. **Subscription of Deeds Act** - Voordat de *Requirements of Writing Act* van 1995 in het leven werd geroepen gold de *Subscription of Deeds Act*³⁴⁹ waarin veel strengere vormvereisten vervat lagen. The Scottish Law Commission was van oordeel dat er wijzigingen moesten gebeuren aangezien de regelgeving vervat in de *Deeds Act* gedateerd en overdreven formalistisch was.³⁵⁰ Zoals hierboven reeds gezegd wilde men vermijden dat testamenten niet uitgevoerd zouden worden wegens onnodige formalistische vereisten. De Scottish Law Commission wilde duidelijk van het formalisme af.

114. **Verschillende soorten geldigheidsvoorwaarden** - De *Requirements of Writing Act* bevat enkel de formele vormvereisten waaraan testamenten moeten voldoen. Hiernaast zijn er natuurlijk ook nog andere geldigheidsvoorwaarden zoals de bekwaamheid om te testeren.³⁵¹ In dit hoofdstuk zal er enkel ingegaan worden op de formele vormvereisten waaraan het Schots testament onderworpen is.

115. **Twee formele vormvereisten** - Er bestaan twee formele vormvereisten voor testamenten: de wilsbeschikking moet opgesteld zijn in de vorm van een geschrift en dit geschrift moet ondertekend worden door de testator.³⁵² Alle testamenten die zijn opgesteld vanaf 1 augustus 1995³⁵³ zijn aan deze vereisten onderworpen.

³⁴³ *Report on Requirements of Writing*, 39; K. REID, "Testamentary Formalities in Scotland" in K. REID, M. DE WAAL en R. ZIMMERMANN, *Testamentary Formalities, Comparative Succession Law*, Oxford, Oxford University Press, 2011, (404) 420 (hierna: K. REID, "Testamentary Formalities in Scotland").

³⁴⁴ A. ECCLES, "Scotland", 818; K. REID, "Testamentary Formalities in Scotland", 421.

³⁴⁵ A. ECCLES, "Scotland", 818; Citizens advice Scotland, *Wills*, <https://www.citizensadvice.org.uk/scotland/family/death-and-wills/wills-s/#h-how-to-change-a-will>.

³⁴⁶ A. ECCLES, "Scotland", 818.

³⁴⁷ Section 1 (2) (c) Requirements of Writing Act.

³⁴⁸ Citizens advice Scotland, *Wills*, <https://www.citizensadvice.org.uk/scotland/family/death-and-wills/wills-s/#h-how-to-change-a-will>.

³⁴⁹ Subscription of Deeds Act 1681.

³⁵⁰ *Report on Requirements of Writing*, 31.

³⁵¹ A. ECCLES, "Scotland", 830.

³⁵² Section 1 (2) (c) en Section 7 (1) Requirements of Writing Act; H. HIRAM, *The Scots Law of Succession*, Edinburgh, Tottel Publishing Ltd, 2007, 200 (hierna: H. HIRAM, *The Scots Law of Succession*).

³⁵³ Op deze datum is de *Requirements of Writing Act* in werking getreden.

Onderafdeling 1. Een geschrift

116. **Geen mondeling testament** - Een geschrift is vereist opdat er sprake kan zijn van een rechtsgeldig testament. Het is niet mogelijk om een mondeling testament op te stellen.³⁵⁴ Bij dit soort testamente zou de kans op fraude en misbruik te groot zijn.³⁵⁵ De *Law Commission* sluit echter niet uit dat in de toekomst mondelinge testamente die worden vastgelegd door middel van een geluidsopname toegelaten zullen worden.³⁵⁶ De kans op fraude en misbruik zou hier een minder groot probleem vormen aangezien de mondelinge verklaringen van de testator opgenomen werden.³⁵⁷

117. **Digitaal opgesteld geschrift** - Het geschrift kan eigenhandig met de hand geschreven zijn maar kan dus ook, sinds 1995, aan de hand van een computer of typemachine getypt worden.³⁵⁸ In Schotland ziet men een getypt document dus als een 'geschreven' document.

De reden waarom de Schotse wetgever deze mogelijkheid biedt aan de burgers is omdat de samenleving steeds meer digitaliseert. Volgens de *Scottish Law Commission* vinden vandaag de dag de meeste burgers een met de hand geschreven document zelfs minder formeel dan een getypt document.³⁵⁹ Hierdoor is het achterhaald om te eisen dat akten enkel en alleen met de hand geschreven mogen zijn: het voelde voor de Commissie niet juist aan om geschreven testamente geldig te verklaren, maar getypte testamente niet.³⁶⁰

Ook was er ongerustheid over het feit dat testamente nietig verklaard zouden worden enkel en alleen omdat ze 'niet formeel genoeg' zijn.³⁶¹ Het strenge formalisme zou ervoor zorgen dat de laatste wil van burgers geen gevolg zou krijgen.

Men was er zich van bewust dat het eigenhandig geschrift wel degelijk enige meerwaarde kon hebben als het aankomt op het aantonen van de oprechtheid van het testament, maar deze oprechtheid zou ook bewezen kunnen worden op grond van andere elementen moest het ooit in twijfel worden getrokken.³⁶²

118. **Deformalisering begon vroeg** - Door de *Requirements of Writing Act* van 1995 heeft er een deformalisering van het testament plaatsgevonden.³⁶³ Toch was men in Schotland al voor 1995 bezig met de discussie of een getypt eigenhandig testament mogelijk was of niet. Reeds in 1935, in het arrest *McBeath's Trustees v McBeath*³⁶⁴, oordeelde een meerderheid van de rechters dat een getypt testament geldig bevonden moest worden wanneer het met de hand van de testator

³⁵⁴ Section 1 (1) en (2) Requirements of Writing Act; F. MCCARTHY, *Succession Law Essentials*, Dundee, Dundee University Press, 2013, 46.

³⁵⁵ SCOTTISCH LAW COMMISSION, *Report on Succession*, 1990, <https://www.scotlawcom.gov.uk/files/6812/7989/6684/rep124.pdf>, 43.

³⁵⁶ *Ibid.*

³⁵⁷ SCOTTISCH LAW COMMISSION, *Report on Succession*, 1990, <https://www.scotlawcom.gov.uk/files/6812/7989/6684/rep124.pdf>, 43.

³⁵⁸ Section 1 (2) (c) Requirements of Writing Act; K. REID, "Testamentary Formalities in Scotland", 416.

³⁵⁹ *Report on Requirements of Writing*, 33.

³⁶⁰ *Ibid.*

³⁶¹ *Ibid.*

³⁶² K. REID, "Testamentary Formalities in Scotland", 419.

³⁶³ A. ECCLES, "Scotland", 818; K. REID, "Testamentary Formalities in Scotland", 419.

³⁶⁴ *McBeath's Trustees v McBeath*, SC 1935, 493.

ondertekend was. Volgens hen is typen een moderne vorm van schrijven en mag het recht niet achterlopen op maatschappelijke veranderingen. *In casu* was een minderheid tegen het geldig verklaren van dit testament. Hun reden was dat de kans op vervalsing bij een getypt testament te groot is.

119. **Het testament digitaal opstellen** – Over de geldigheid van een met de hand geschreven testament op een elektronische drager, bijvoorbeeld het met een pennetje schrijven op een *tablet*, kan niets teruggevonden worden. Aangezien een mechanisch getypt testament zonder enig persoonlijk karakter geldig kan zijn, veronderstel ik dat een digitaal geschreven eigenhandig testament ook kan volstaan. Hier kan namelijk het geschrift van de testator in herkend worden. Het is dan wel noodzakelijk dat het document geprint wordt zodat het met de hand ondertekend kan worden.

Onderafdeling 2. Ondertekening

120. **Ratio legis** – De ondertekening zorgt ervoor dat de testator geïdentificeerd kan worden en toont ook de oprechtheid van het testament aan.³⁶⁵

121. **Plaats** - De testator moet het testament ondertekenen, en dit moet gebeuren op het einde van het document.³⁶⁶ Aan de plaats van deze handtekening wordt veel belang gehecht: alle woorden die onder de handtekening geplaatst worden zullen ongeldig zijn.³⁶⁷ Ook een handtekening geplaatst op de enveloppe waarin het testament gestoken wordt is ongeldig.³⁶⁸

122. **Drie vormen van ondertekening** - In de *Requirements of Writing Act* kan zeer concreet teruggevonden worden hoe het begrip 'handtekening' ingevuld moet worden. Dit kan namelijk op drie mogelijke manieren.³⁶⁹ Ten eerste door vermelding van de volledige naam van de testator (de 'longstop'-methode), ten tweede door de achternaam en minstens één voornaam, die voluit geschreven kan zijn maar ook in de vorm van een initiaal of gebruikelijke koosnaam (de standaard methode) en ten derde door een naam, koosnaam of initiaal dat de testator gewoonlijk gebruikte om documenten te ondertekenen of dat hij niet gewoonlijk gebruikte maar waarmee hij wel nu de bedoeling had het testament te ondertekenen (de informele methode).³⁷⁰

³⁶⁵ K. REID, "Testamentary Formalities in Scotland", 429.

³⁶⁶ Section 7 (1) Requirements of Writing Act; K. REID, "Testamentary Formalities in Scotland", 423.

³⁶⁷ Supreme Court (Schotland) 1 februari 1950, McLay/Farrell, SC 1951, 149; K. REID, "Testamentary Formalities in Scotland", 423.

³⁶⁸ Supreme Court (Schotland) 11 maart 1922, Stenhouse/Stenhouse, SC 1923, 370; K. REID, "Testamentary Formalities in Scotland", 423.

³⁶⁹ Section 7 Requirements of Writing Act.

³⁷⁰ Supreme Court (Schotland) 25 november 1970, Rhodes/Peterson, SC 1971, 56; Supreme Court (Schotland) 26 maart 1954, Draper/Thomason, SC 1955, 136; F. MCCARTHY, *Succession Law Essentials*, Dundee, Dundee University Press, 2013, 46; K. REID, "Testamentary Formalities in Scotland", 422.

Onderafdeling 3. Geen dagtekening vereist

123. **Geen dagtekening** - Naast een geschrift en een handtekening zijn er geen andere vormvereisten waaraan een testament moet voldoen om geldig te zijn.³⁷¹ Een dagtekening is dus niet vereist.³⁷²

Afdeling 3. 'Probative will'

124. **Omkering bewijslast** – In eerste oogopslag lijkt het opstellen van een geldig testament makkelijk, zonder dat er al te veel vormvereisten nageleefd moeten worden. Dit wordt gerechtvaardigd door het onderscheid tussen een geldig en een *probative* testament.

Door aan bepaalde voorwaarden te voldoen zal een testament *probative* zijn. Dit wil zeggen dat indien het testament ooit zou worden aangevochten, het aan degene die het aanvecht is om aan te tonen dat het testament niet rechtsgeldig is.³⁷³ De wilsbeschikking wordt vermoed geldig te zijn.³⁷⁴ Stel dat een testament niet *probative* is en dus geen bewijskracht heeft van zichzelf, dan zou het niet aan de aanvechter zijn om bewijs te leveren van de rechtsgeldigheid van het testament, maar aan de begunstigde van het testament wiens legaat aangevochten wordt.³⁷⁵

125. **Vormvereisten probative will** - Een testament verkrijgt dit soort bewijskracht indien het ondertekend is door de testator aan de hand van de *longstop*-methode of de standaard methode (1), de handtekening teruggevonden kan worden op iedere pagina (2) en dat het plaatsen van de handtekeningen gebeurde in het bijzijn van getuigen (3).³⁷⁶ Het tekenen in het bijzijn van getuigen kan gebeuren aan de hand van "video-calls"³⁷⁷, ook op dit punt laat Schotland digitalisering toe.

De *Requirements of Writing Act* maakt dus een onderscheid tussen de geldigheid van testamenten en het hebben van een vermoeden van geldigheid.³⁷⁸ Om rechtsgeldig te zijn moeten er minder vormvereisten nageleefd worden dan om te kunnen spreken van een *probative* testament. Indien er niet voldaan is aan de vereisten van een *probative* testament, kan het testament wel nog steeds rechtsgeldig zijn. Alleen is het testament dan makkelijker aan te vechten aangezien de bewijslast niet rust op de aanvechter, maar op de begunstigde van het legaat.

³⁷¹ Section 2 (1) Requirements of Writing Act.

³⁷² K. REID, "Testamentary Formalities in Scotland", 421.

³⁷³ A. ECCLES, "Scotland", 818; F. MCCARTHY, *Succession Law Essentials*, Dundee, Dundee University Press, 2013, 46.

³⁷⁴ A. ECCLES, "Scotland", 817.

³⁷⁵ F. MCCARTHY, *Succession Law Essentials*, Dundee, Dundee University Press, 2013, 46.

³⁷⁶ Section 3 (1) en (2) Requirements of Writing Act.

³⁷⁷ A. ECCLES, "Scotland", 818.

³⁷⁸ *Ibid.*, 817.

HOOFDSTUK III. Vergelijking met het Belgische recht

Afdeling 1. Gelijkenissen tussen de rechtsstelsels

Onderafdeling 1. Frankrijk

126. **Gelijklopende vormvereisten** - Wanneer de vormvereisten van het eigenhandig testament volgens het Belgisch recht vergeleken worden met die van het Frans recht valt op dat deze zo goed als identiek zijn. Er moet ook een met de hand geschreven tekst, dagtekening en handtekening aanwezig zijn (zie *supra*, nr. 86). Ook de invulling van deze vereisten is gelijkmatig in beide landen.

127. **Geen ruimte voor een digitaal opgesteld geschrift** - Net zoals in België keurt de rechtspraak en rechtsleer in Frankrijk een getypt document als eigenhandig testament, al dan niet geprint, af (zie *supra*, nr. 93). Uit een getypte tekst kan de identiteit van de testator namelijk niet herkend worden en ook is de kans op vervalsing en fraude te groot. Ook een sms-bericht zal niet voldoen aan de vereiste van een 'eigenhandig geschrift' en kan dus geen rechtsgeldig eigenhandig testament zijn (zie *supra*, nr. 95).

Onderafdeling 2. Schotland

128. **Geschrift en ondertekening** - Het Schots rechtsstelsel is sterk verschillend met dat van België (zie *supra*, nr. 107), waardoor de gelijkenissen miniem zijn. Een overeenkomst is dat de vereiste van een geschrift en van een ondertekening in beide landen vereist zijn voor de geldigheid van het (eigenhandig) testament.

De invulling van de vereiste van een geschrift is verschillend in Schotland en België, maar betreffende de ondertekening kunnen er wel nog enkele gelijkenissen opgemerkt worden. In het Schotse recht kent men drie manieren om het testament te ondertekenen, zowel formele als informele tekens zijn toegelaten (zie *supra*, nr. 122). Doordat Belgische rechtspraak en rechtsleer de ondertekening is gaan zien als een bijkomende geldigheidsvereiste in plaats van een formele vormvereiste, is er nu ook ruimte voor informele tekens (zie *supra*, nr. 73).

Afdeling 2. Verschillen tussen de rechtsstelsels

Onderafdeling 1. Frankrijk

129. **Braillegeschrift** - De vormvereisten in het Franse en Belgische recht zijn praktisch identiek. Een verschilpunt is wel dat in Frankrijk een braillegeschrift niet volstaat voor de geldigheid van een eigenhandig testament (zie *supra*, nr. 93). Dit geschrift bestaat steeds uit dezelfde tekens, ongeacht de auteur ervan. Er is dus een gebrek aan een persoonlijk karakter van het testament, waardoor de testator niet geïdentificeerd kan worden. In België is het gebruik van braille wel toegelaten (zie *supra*, nr. 47).

130. **Wetswijziging voor het digitaal testament** – Volgens LOISEAU is in Frankrijk een wetswijziging nodig voordat een digitaal opgesteld eigenhandig testament geldig kan zijn. Hij is van mening dat onder de huidige vormvereiste van het eigenhandig geschrift geen digitaal geschrift kan vallen. Dit verschilt met de Belgische rechtsleer, waar er stemmen zijn dat ook de digitale geschriften, bv. een getypte tekst, onder de voorwaarde van het eigenhandig geschrift volgens art. 4.181 BW kunnen vallen (zie *infra*, nr. 155).

Onderafdeling 2. Schotland

131. **Geen onderscheid met notarieel testament** - Een punt waarin het Schotse recht verschilt van het Belgische en ook het Franse recht is dat er geen onderscheid wordt gemaakt betreffende de vormvereisten van een eigenhandig testament of een testament verleden voor de notaris (zie *supra*, nr. 110). Er is één wet die de formele vormvereisten van verschillende soorten akten regelt, inclusief testamenten (zie *supra*, nr. 109).

132. **Testament typen is toegelaten** - Terwijl in België en Frankrijk getypte eigenhandige testamenten nietig verklaard worden, vormt dit in Schotland geen enkel probleem. De wet schrijft voor dat testamenten verrat moeten zijn in een geschrift, maar dit moet geen met de hand geschreven geschrift zijn (zie *supra*, nr. 111). Het gebruik van een computer, typemachine of enig ander digitaal instrument is toegelaten. Men wil op deze manier tegemoetkomen aan een hierboven meermaals aangehaald probleem, namelijk dat door (overdreven) formalistische vormvereisten de laatste wil van de testator geen uitwerking zal krijgen. Testamenten mogen niet ongeldig verklaard worden omdat ze niet formeel genoeg zijn. Ook moet het recht mee veranderen met de samenleving: reeds in 1935 oordeelde het Schotse *Supreme Court* dat een testament opgesteld aan de hand van een typemachine geldig was, aangezien dit een moderne manier van schrijven is en het recht niet mag achterlopen op de tijd (zie *supra*, nr. 118).

De reden waarom we in België zo veel belang hechten aan de vormvereisten is om te garanderen dat het effectief om de laatste wil van de testator gaat en dat er geen vervalsing heeft plaatsgevonden. De Schotse vormvereisten, die veel minder streng en formalistisch zijn, bieden dus minder waarborg tegen vervalsing.

133. **Codicil** – In Schotland is het mogelijk om gebruik te maken van een codicil om wijzigingen of toevoegingen te doen aan een reeds bestaand testament (zie *supra*, nr. 112). Deze juridische figuur kennen we in het Belgische recht niet meer. Omdat er geen verschil bestaat betreffende inhoud en vorm tussen een codicil en een testament, aangezien beide de vormvereisten van het testament moeten naleven, is deze term in onbruik geraakt.³⁷⁹

³⁷⁹ W. PINTENS, "Codicil (verschil tussen België en Nederland)" in A.L. VERBEKE en B. VERDICKT, *Handboek Estate Planning, II, Erfrecht en Giften*, Mortsels, Intersentia, 2021, (357) 357.

134. **Ondertekening** – De vereiste van ondertekening werd aangehaald als gelijkenis tussen België en Schotland. Toch is er ook een verschilpunt op te merken, namelijk dat in het Schotse recht de plaats van de handtekening een rol speelt, in tegenstelling tot België (zie *supra*, nr. 75). Het Schotse recht vereist dat de handtekening onderaan het testament geplaatst wordt. Alle woorden die zich hieronder bevinden zullen geen uitwerking verkrijgen (zie *supra*, nr. 121).

135. **Geen dagtekening vereist** - In Schotland wordt de vereiste van een dagtekening niet gesteld voor de geldigheid van het testament (zie *supra*, nr. 123).

136. **Probative testament** - Dit groter risico op vervalsing proberen ze op te vangen door een onderscheid te maken tussen een louter geldig testament en een testament met een *probative* karakter (zie *supra*, nr. 124). Zolang de handtekening niet op de vereiste manier geplaatst is en er geen getuigen aanwezig waren bij de ondertekening zal het testament geen eigen bewijskracht hebben en zal het, indien het tot een aanvechting van de geldigheid komt, aan de begunstigde(n) van de wilsbeschikking zijn om te bewijzen dat het testament wél geldig is. Zo kennen we het in België ook (zie *supra*, nr. 34). Het *probative* testament, dat wordt vermoed geldig te zijn waardoor het aan de aanvechter(s) is om de ongeldigheid te bewijzen, kennen we niet in België. Een getypt testament met een eigenhandig geplaatste handtekening zal onder het Schotse recht dus dezelfde bewijskracht hebben als een eigenhandig testament onder het Belgisch recht dat volledig met de hand geschreven, gehandtekend en gedagtekend moet zijn.

TUSSENTIJD'S BESLUIT

137. **Toepasselijke regelgeving en vormvereisten** - Frankrijk kent, net zoals België, het eigenhandig testament. Ook de vormvereisten zijn hetzelfde in beide landen, namelijk een met de hand geschreven geschrift, dagtekening en handtekening. Voor Frankrijk kunnen deze teruggevonden worden in de *Code Civil*. De testamentaire vormvereisten die gelden in Schotland kunnen teruggevonden worden in de *Requirements of Writing (Scotland) Act* van 1995. Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen verschillende vormen van testamenten. Er moet een geschrift en een handtekening aanwezig zijn opdat het testament geldig is. Een dagtekening is niet vereist.

138. **Het eigenhandig geschrift** - Het is vooral de vereiste van het eigenhandig geschrift dat op gespannen voet staat met de huidige tijdsgeest. Tot op vandaag is het in Frankrijk niet mogelijk een geldig eigenhandig testament op te stellen zonder het eigenhandig te schrijven. Het gebruik van schrijfmachines of computers is uitgesloten, omdat het gebruik hiervan het onmogelijk maakt om de testator te kunnen identificeren. Er zijn stemmen die pleiten dat deze vereiste herzien moet worden, rekening houdend met de middelen waarover we vandaag de dag beschikken. De drie vormvereisten dateren namelijk nog uit de 19^{de} eeuw, toen de *Code Civil* ingevoerd werd. Er was toen nog geen sprake van de digitale middelen die we vandaag kennen. Zo vindt NICOD dat een audiovisueel testament mogelijk zou moeten zijn (zie *supra*, nr. 96). Volgens hem zou deze testeervorm de kans op vervalsing zelfs verkleinen. LEROYER en MAZEAUD-LEVENEUR zijn van mening dat een testament (zie *supra*, nr. 93), eigenhandig geschreven op een digitale drager zoals een tablet, voldoet aan de drie vormvereisten.

Dit staat in contrast met het Schotse recht. Het meest opmerkelijke aan de Schotse *Requirements of Writing Act* is dat ze een getypte en uitgeprinte tekst ook als een geschrift aanschouwen (zie *supra*, nr. 117). In Schotland kan men dus een geldig testament opstellen door het eerst op de computer te typen, af te printen en hierna te ondertekenen met de hand. De aanzet hiertoe werd reeds gegeven in 1935, toen het *Supreme Court* oordeelde dat een testament opgesteld aan de hand van een typemachine geldig was. De reden waarom een 'mechanisch geschrift' toegelaten wordt is om te vermijden dat burgers hun laatste wil geen uitwerking zou krijgen wegens overdreven formalisme. Volgens de *Scottish Law Commission* zouden zelfs de meeste burgers een met de hand geschreven document minder formeel vinden dan een getypt document. Het Schotse recht kijkt dus minder streng naar de vormvereisten dan het Franse en het Belgische recht.

139. **Testament mystique** - Naast het eigenhandig testament kent men in Frankrijk ook nog een testeervorm die het Belgische recht niet kent, namelijk het geheim testament of het *testament mystique* (zie *supra*, nr. 104). De *Code Civil* laat het bij deze testeervorm wel toe om het testament 'mechanisch' te schrijven. Aangezien de testator zijn testament later moet afgeven aan de notaris en verklaren dat het zijn laatste wil is, doet een identificatieprobleem zich hier niet voor.

140. **Probative testament** - In Schotland verkrijgt een testament een versterkte bewijskracht wanneer de ondertekening ervan aan bepaalde voorwaarden voldoet (zie *supra*, nr. 136). Het

testament wordt dan vermoed geldig te zijn, waardoor het aan de aanvechters is om de ongeldigheid te bewijzen. Indien er geen *probative* karakter aan het Schots testament toekomt kan de aanvechter gewoon beweren dat het testament ongeldig is, zodat de begunstigde(n) van het testament bewijs moeten leveren van de geldigheid. In België gaat het er bij een betwisting van een eigenhandig testament op de laatste manier aan toe (zie *supra*, nrs. 34 en 136).

DEEL III. HET BELGISCHE RECHT *DE LEGE FERENDA* – NAAR EEN MEER EXTENSIEVE INTERPRETATIE?

141. **Toelichting** - In het derde en laatste deel van deze masterscriptie zal er een evaluatie van de vormvereisten gebeuren gevolgd door enkele aanbevelingen.

Zowel een evaluatie van een rechtsfiguur als het formuleren van aanbevelingen hieromtrent moet gebeuren op basis van normatieve criteria.³⁸⁰ De centrale onderzoeksvraag van dit onderzoek is of de vormvereisten van het eigenhandig testament nog te rechtvaardigen zijn *anno* 2023. Om hier een antwoord op te kunnen geven zal de evaluatie van de vereisten gebeuren in het licht van de huidige tijdsgeschiedenis. Tegelijkertijd zal er ook rekening gehouden worden met het rechtszekerheids- en rechtvaardigheidsbeginsel, aangezien een balans tussen deze twee beginselen noodzakelijk is voor goede vormvereisten. Wat er in het kader van dit deel precies verstaan zal worden onder de begrippen "huidige tijdsgeschiedenis", rechtszekerheidsbeginsel en rechtvaardigheidsbeginsel zal allereerst besproken worden (**Hoofdstuk I**).

Nadat duidelijk is wat de evaluatie- en aanbevelingscriteria inhouden kan er overgegaan worden tot het evalueren (**Hoofdstuk II**). Iedere vormvereiste wordt afzonderlijk behandeld. Om een duidelijk overzicht te bewaren volgt op het einde van dit hoofdstuk een tussentijds besluit.

Na de evaluatie van de drie vormvereisten volgen er enkele aanbevelingen die ook gebaseerd zijn op bovenvermelde criteria (**Hoofdstuk III**).

³⁸⁰ P. SCHOUKENS e.a., *Rechtswetenschappelijk schrijven*, 57; W. PINTENS, *Inleiding tot de rechtsvergelijking*, 64 en 66.

HOOFDSTUK I. Evaluatie- en aanbevelingscriteria

Afdeling 1. Het eigenhandig testament in het licht van de huidige tijdsgeschiedenis

142. **Terug naar de centrale onderzoeksvraag** - De doelstelling van dit onderzoek is om te evalueren of de vormvereisten van het eigenhandig testament te rechtvaardigen zijn *anno* 2023, en om hieromtrent aanbevelingen te formuleren. Het evalueren en het doen van aanbevelingen zal gebeuren in het licht van een extern normatief criterium, namelijk de overeenstemming met de huidige tijdsgeschiedenis.

143. **“Huidige tijdsgeschiedenis”** - Met het begrip “huidige tijdsgeschiedenis” wordt er binnen dit onderzoek bedoeld op de modernisering van technologie. Art. 4.181 BW, waarin de vormvereisten van het eigenhandig testament teruggevonden kunnen worden, heeft geen inhoudelijke veranderingen doorgemaakt sinds het werd ingevoerd in het Burgerlijk Wetboek in 1804.³⁸¹ Dit terwijl onze maatschappij enorm veranderd is sinds de 19^{de} eeuw, voornamelijk door de opkomst en het gebruik van digitale middelen. Veel van deze nieuwe uitvindingen maken ons leven een stuk gemakkelijker, maar ze brengen ook potentiële gevolgen op juridisch vlak met zich mee.

Afdeling 2. Balans tussen rechtszekerheid en rechtvaardigheid

144. **Het rechtszekerheid- en rechtvaardigheidsbeginsel** – Wanneer we de vraag stellen of de vormvereisten van het eigenhandig testament in overeenstemming zijn met de huidige tijdsgeschiedenis en dus te rechtvaardigen zijn *anno* 2023, moeten we noodzakelijkerwijze ook rekening houden met het rechtszekerheids- en rechtvaardigheidsbeginsel. Meer precies gaat het over de balans tussen deze twee beginselen.³⁸²

Binnen het kader van de vormvereisten van het eigenhandig testament moet er volgens mij gezocht worden naar een evenwicht tussen het rechtszekerheids- en het rechtvaardigheidsbeginsel. Enerzijds zijn formalistische vormvereisten noodzakelijk om te kunnen waarborgen dat het effectief om de laatste wil van de erflater gaat en dat er geen fraude in het spel is (zie *supra*, nrs. 42, 59, 70). Ze zorgen dus voor rechtszekerheid. Anderzijds behoort een laatste wil uitwerking te krijgen en mogen te strenge en misschien overbodige vormvereisten dit niet in de weg staan, anders krijgen we te maken met onrechtvaardige situaties. Dit laatste is iets waar men ook in Schotland belang aan hecht (zie *supra*, nr. 117).

145. **Bijkomende geldigheidsvereisten** – Mijn inziens wordt dit evenwicht beter gerespecteerd wanneer we de drie vereisten zien als bijkomende geldigheidsvereisten in plaats van strikt formalistische vormvereisten. Bijkomende geldigheidsvereisten hebben als doel de achterliggende *ratio legis* te garanderen. In welke vorm dit precies gebeurt is minder belangrijk. Hierdoor wordt

³⁸¹ Wetsvoorstel (K. GEENS, S. VERHERSTRAETEN en B. SLEGGERS) betreffende boek 2, titel 3, “Relatievermogensrecht” en boek 4 “Nalatenschappen, schenkingen en testamenten” van het Burgerlijk Wetboek, *Parl.St.* Kamer 2019-2020, nr. 55-1272/001, 144.

³⁸² M-H. LEMPEREUR, “Le testament sans date”, 408; T. DE VOGELAERE, *Testamenten anno 2013*, 36.

vermeden dat eigenhandige testamenten geen uitwerking zullen krijgen wegens het niet-naleven van strenge formalistische vereisten. Tegelijkertijd moet de *ratio legis* van iedere vormvereiste wel nog gewaarborgd worden, wat toelaat om vast te stellen dat het om de laatste wil van de testator gaat.

De vormvereisten als bijkomende geldigheidsvereisten beschouwen kan gepaard gaan met een gevaar: wanneer we iedere vorm van formalisme overboord zouden gooien, zal dit leiden tot rechtsonzekerheid. Er zullen dan meer en meer processen met een onvoorspelbare uitkomst zijn, die zorgen voor onzekerheid.³⁸³ Een goede balans tussen het rechtszekerheid- en rechtvaardigheidsbeginsel is dus essentieel.

³⁸³ M-H. LEMPEREUR, "Le testament sans date", 408.

HOOFDSTUK II. Evaluatie van de vormvereisten in het licht van de huidige tijdsgeest

146. **Toelichting** – In dit hoofdstuk zullen de drie vormvereisten van het eigenhandig testament geëvalueerd worden in het licht van de huidige tijdsgeest. De centrale vraag is of de vereisten nog te rechtvaardigen zijn *anno* 2023. Hierop zal een antwoord gegeven worden, waarbij tegelijkertijd een toetsing zal gebeuren aan het rechtszekerheids- en rechtvaardigheidsbeginsel.

Een van de grootste veranderingen die onze samenleving heeft doorgemaakt sinds de 19^{de} eeuw is de digitalisering. Dit staat op gespannen voet met de geldigheid van het eigenhandig testament, aangezien het gebruik van digitale middelen voor deze testeevorm volledig uitgesloten is. Een groot deel van dit hoofdstuk zal zich dan ook toespitsen op het gebruik van digitale middelen.

Om het verdere verloop van dit hoofdstuk duidelijk te houden kan er een onderscheid gemaakt worden tussen enerzijds het testament typen op een toetsenbord en anderzijds het testament op een digitaal toestel eigenhandig schrijven. Onder de eerste categorie valt het gebruik van een computer of schrijfmachine maar ook ieder ander toestel met een toetsenbord. De tweede categorie verwijst naar het schrijven met een pennetje of de vinger op een toestel met *touchscreen*, waardoor er een met de hand geschreven geschrift ontstaat. Hiervoor zal de term "digitaal schrijven" gebruikt worden. Beide opties laten toe om achteraf de geschreven tekst af te drukken.

Wellicht bestaan er nog andere manieren om een eigenhandig testament op de niet-klassieke manier op te stellen, maar dit onderzoek zal zich beperken tot de hierboven vermelde mogelijkheden.

Afdeling 1. Eigenhandig geschrift

147. **Beperkte evolutie** - De vereiste van een met de hand geschreven geschrift onderscheidt het eigenhandig testament van de andere testeevormen. Deze vormvereiste kende weinig tot geen evolutie doorheen de jaren (zie *supra*, nr. 48). Rechtspraak en het merendeel van de rechtsleer blijft vasthouden aan een met de hand geschreven geschrift zonder enige tussenkomst van mechanische of elektronische schrijfmiddelen (zie *supra*, nr. 48).

148. **Ratio legis** - De *ratio legis* van deze vereiste is om een persoonlijk karakter aan het testament te geven en de oprechtheid van de testator en zijn laatste wil te garanderen (zie *supra*, nr. 42).

Onderafdeling 1. Evolutive interpretatie

149. **Het eigenhandig geschrift door de bril van de wetgever interpreteren** - Volgens VAN DEN BOSSCHE, ere-notaris, moeten we de vormvereisten interpreteren met de bril van de wetgever

in 1804.³⁸⁴ In het kader van het eigenhandig geschrift bedoelt hij hiermee dat de vroegere wetgever niet in een andere optie dan het eigenhandig geschrift kon voorzien omdat er toen gewoonweg geen andere opties voorhanden waren. Een typemachine bestond toen nog niet, laat staan een computer of enig ander middel om digitaal te schrijven.

VAN DEN BOSSCHE steunt dit argument op een cassatiearrest van 1970, waarin het Hof moest beslissen over herstellingswerken bij vruchtgebruik.³⁸⁵ Toenmalig art. 606 OBW³⁸⁶ gaf een beperkte opsomming van enkele herstellingswerken. Het Hof ging ervan uit dat dit geen limitatieve lijst was en dat de wetgever bepaalde werken die in 1804 nog niet bestonden, moeilijk reeds in de wet kon voorzien.

Verder haalt hij ook nog aan dat men vandaag de dag amper nog iets schrijft. We gebruiken voor nota's, brieven en berichten steeds vaker een computer, *tablet* of *smartphone*.³⁸⁷ Met deze vaststelling ben ik het volledig eens (zie *infra*, nr. 159).

150. **Verschil tussen notaris en de burger** - Ook argumenteert VAN DEN BOSSCHE dat het oneerlijk is dat de notaris, in tegenstelling tot de burger, wel gebruik mag maken van moderne technieken.³⁸⁸ Hiermee wordt verwezen naar de aanpassingen aan de Notariswet en het Burgerlijk Wetboek in 2009, waardoor de dematerialisering van akten verwezenlijkt werd.³⁸⁹ Sindsdien is niet meer vereist dat de notariële akten geschreven worden. Het 'oneerlijke' verschil in behandeling tussen de notaris en de burger is echter te rechtvaardigen: het notarieel testament is een authentieke akte en geniet dus een sterkere bewijskracht dan het eigenhandig testament (zie *supra*, nr. 36). Dit omdat er een tussenkomst is van een openbare ambtenaar, namelijk de notaris (zie *supra*, nr. 21). Volgens mij is er dus geen sprake van een oneerlijke behandeling van de burger in vergelijking met de notaris, aangezien het nu eenmaal om twee verschillende soorten testamenten gaat: nl. het eigenhandig testament, een onderhandse akte, en het notarieel testament, een authentieke akte.

Onderafdeling 2. Het digitaal schrijven

151. **Een geschrift heeft een karakteristiek** – In een arrest van 2021 van het hof van Beroep te Antwerpen (zie *supra*, nr. 48) haalt het hof aan dat er voor het opstellen van een eigenhandig testament geen specifiek schrijfinstrument vereist is volgens de wet, maar het schrijfinstrument dat men kiest te gebruiken "*dient eigenhandig door de erflater bediend te worden en dient de eigenhandige bewegingen van de erflater weer te geven, wat tot een gekarakteriseerd geschrift moet*

³⁸⁴ A. VAN DEN BOSSCHE, "Het gedematerialiseerde eigenhandig testament", 41. Deze manier om de vormvereiste te interpreteren noemt men teleologische interpretatie, waarbij een rechtsfiguur wordt geïnterpreteerd in het licht van de doelstelling(en) die een wetgever oorspronkelijk voor ogen had. Zie P. SCHOUKENS e.a., *Rechtswetenschappelijk schrijven*, 47.

³⁸⁵ Cass. 22 januari 1970, *JT* 1970, 203.

³⁸⁶ Vandaag is dit artikel 3.154 BW.

³⁸⁷ A. VAN DEN BOSSCHE, "Het gedematerialiseerde eigenhandig testament", 41. Ook ZIMMERMAN en REID delen deze mening, zie K. REID, M. DE WAAL en R. ZIMMERMANN "Testamentary formalities in historical and comparative perspective" in K. REID, M. DE WAAL en R. ZIMMERMANN (eds.), *Testamentary Formalities, Comparative Succession Law*, Oxford, Oxford University Press, 2011, (432) 444 (hierna: K. REID e.a., "Testamentary formalities in historical and comparative perspective").

³⁸⁸ A. VAN DEN BOSSCHE, "Het gedematerialiseerde eigenhandig testament", 41.

³⁸⁹ Wet 6 mei 2009 houdende diverse bepalingen, *BS* 19 mei 2009.

leiden".³⁹⁰ Hierna verdedigt het hof dat getypte testamenten vatbaarder zijn voor manipulatie dan met de hand geschreven testamenten. De vergroting van de kans op manipulatie sluit voor het hof dan ook ieder gebruik van computer, smartphone, tablet en dergelijke uit.

§1. Schrijven op digitale toestellen

152. **Gekarakteriseerd digitaal schrijven** - Eigenhandig schrijven betekent dat de auteur een schrijfinstrument bedient en dat er hierdoor een gekarakteriseerd geschrift ontstaat. Zo wordt het alleszins gedefinieerd door het hof van beroep te Antwerpen in het hierboven aangehaalde arrest. Mijn inziens sluit dit het gebruik van elektronische middelen zoals een tablet of computer niet uit. Op deze toestellen kan namelijk ook *geschreven* worden. Het is perfect mogelijk om aan de hand van een pennetje te schrijven op een *tablet* of een *smartphone*. Zelfs computers kunnen een *touchscreen* of een *touchpad* hebben. In deze gevallen is er sprake van het eigenhandig bedienen van een schrijfinstrument dat de eigenhandige bewegingen van de erflater weergeeft en waardoor een gekarakteriseerd geschrift ontstaat.³⁹¹ De handeling die gesteld wordt is eigenlijk hetzelfde als bij een klassiek geschrift, alleen zijn het schrijfinstrument en de drager verschillend.

Er kan zelfs aangenomen worden dat het gebruik van een *pencil* overbodig is en dat het testament ook geschreven kan worden met de vinger als schrijfinstrument.

153. **Elektronische drager** - De vraag die dan nog gesteld kan worden is of dat de drager van dit soort testamenten kan zorgen voor de ongeldigheid. Naast de vrijheid in de keuze van schrijfinstrument wordt er ook geen specifieke drager voor het eigenhandig testament opgelegd door de wet, rechtspraak of rechtsleer (zie *supra*, nr. 45).³⁹² De testator hoeft dus geen gebruik te maken van papier om zijn laatste wil neer te pennen. Hieruit kan afgeleid worden dat ook digitale dragers voor het opstellen van een eigenhandig testament theoretisch gezien onder art. 4.181 BW kunnen vallen.³⁹³

De digitale drager wordt in andere juridische materies steeds populairder. Zo werd er op Europees niveau in 2000 een Richtlijn aangenomen betreffende elektronische handel in de interne markt.³⁹⁴ Een van de doelstellingen van deze Richtlijn was om de lidstaten ertoe aan te zetten om contracten op een elektronische drager op gelijke voet te behandelen met contracten op papier.³⁹⁵ Ook het bewijsrecht vereist geen op papier geschreven document. Volgens art 8.1 BW kan een geschrift gevormd worden op eender welke drager.³⁹⁶

³⁹⁰ Antwerpen 4 mei 2021, *TBBR* 2022, 397.

³⁹¹ A. VAN DEN BOSSCHE, "Het gedematerialiseerde eigenhandig testament", 41.

³⁹² Volgens VAN DEN BOSSCHE zorgt dit ervoor dat niet alleen het eigenhandig typen op een computer gezien kan worden als een geschrift, maar ook het schrijven op een tablet, zie A. VAN DEN BOSSCHE, "Het gedematerialiseerde eigenhandig testament", 41.

³⁹³ A. VAN DEN BOSSCHE, "Het gedematerialiseerde eigenhandig testament", 41.

³⁹⁴ Richtl.Parl. en Raad nr. 2000/31, 8 juni 2000 betreffende bepaalde juridische aspecten van de diensten van de informatiemaatschappij, met name de elektronische handel, in de interne markt (EG), *Pb.L.* 17 juni 2000, afl. 178, 1 (hierna: Richtlijn inzake elektronische handel).

³⁹⁵ Art. 9 Richtlijn inzake elektronische handel.

³⁹⁶ Art. 8.1, 1° BW. De drager moet wel de mogelijkheid bieden toegang ertoe te hebben gedurende een periode die is afgestemd op het doel waarvoor de informatie kan dienen en waarbij de integriteit ervan wordt beschermd.

154. **Gevaren** - Een risico dat deze manier van schrijven kent is dat er in eerste oogopslag geen onderscheid getoond zal worden tussen de oorspronkelijk geschreven tekst en later gebeurde weghalingen. Indien derden de tablet van de testator kunnen bemachtigen zouden zij in de tekst bepaalde beschikkingen kunnen uitwissen zonder dat dit zou opvallen. Dit gevaar kan zich echter ook voordoen bij een eigenhandig testament geschreven met potlood (zie *supra*, nr. 47). Aan dit risico zou tegemoetgekomen kunnen worden door het digitaal geschreven testament na het opstellen af te drukken, zodat wijzigingen minder makkelijk gecamoufleerd kunnen worden.

Er bestaat ook een risico dat een derde het digitale geschrift van de testator gaat nabootsen. Dit kan natuurlijk ook gebeuren bij een eigenhandig testament geschreven op de klassieke manier. Toch denk ik dat bij een schriftonderzoek de veinzing van het klassieke, op papier geschreven geschrift makkelijker te achterhalen is dan een nabootsing van het digitale geschrift, waarbij een schriftonderzoek moeilijker is (zie *infra*, nr. 157).

§2. Typen op digitale toestellen

155. **Mechanisch schrijven** - Hoe zit het dan met het typen van een testament? Doordat het typen op een toetsenbord slechts een mechanisch geschrift is waarbij alle tekens identiek zijn, ongeacht de auteur, wordt deze vorm van schrijven niet in aanmerking genomen als een met de hand geschreven tekst binnen de context van het eigenhandig testament.

Toch voldoet volgens VAN DEN BOSSCHE het zelf, eigenhandig typen op een computer wel aan de vormvereiste van het eigenhandig geschrift.³⁹⁷ Deze redenering steunt op het feit dat noch het schrijfmiddel, noch de drager van de tekst een rol spelen voor de geldigheid van het eigenhandig testament (zie *supra*, nrs. 45 en 47). Ook wordt het begrip "geschrift" nergens in de wet gedefinieerd. Een evolutieve interpretatie van de vormvereisten (zie *supra*, nr. 149) zou deze interpretatie mogelijk maken. Zolang het typen maar door de testator zelf gebeurt, is er sprake van een eigenhandig geschrift.³⁹⁸

Theoretisch gezien zou er dus gezegd kunnen worden dat ook het typen op een computer een vorm van schrijven is. De reden waarom dit dan toch niet gebruikt mag worden om een eigenhandig testament op te stellen is omdat de *ratio legis* van de vormvereiste van het eigenhandig geschrift niet gewaarborgd kan worden. Uit een getypt testament kan de identiteit van de testator en het persoonlijk karakter van de wilsbeschikking namelijk niet afgeleid worden.

Onderafdeling 3. Schriftonderzoek

156. **Vergelijkend onderzoek** - Een schriftonderzoek kan eventuele vervalsingen aan het licht brengen. De schrijfdeskundige voert een vergelijkend onderzoek uit tussen het handschrift van het

³⁹⁷ A. VAN DEN BOSSCHE, "Het gedematerialiseerde eigenhandig testament", 41.

³⁹⁸ *Ibid.*

eigenhandig testament en andere door de testator geschreven stukken.³⁹⁹ Ook de handtekening kan op deze manier onderzocht worden.⁴⁰⁰

Een schriftonderzoek gebeurt zeer gedetailleerd. Er wordt gekeken naar de karakteristieken van het geschrift, maar ook naar mogelijke verschillen in de inktkleur en het ritme waarmee er werd geschreven.⁴⁰¹

157. **Schriftonderzoek bij digitaal schrijven en typen** - Een schriftdeskundige zal uit het digitale geschrift enkele karaktertrekken van het handschrift kunnen afleiden, maar het onderzoek uitvoeren op dezelfde wijze als bij een klassiek geschrift zal onmogelijk zijn.⁴⁰² Indien er door de erfgena(a)m(en) of de legataris(en) betwist wordt dat het testament door de testator is geschreven moet er evenwel een manier zijn om dit te kunnen onderzoeken. Als dit niet door een schriftonderzoek kan gebeuren, zou dit voor de digitale testamenten eventueel aan de hand van informatica kunnen plaatsvinden. Ik denk echter niet dat we al zo ver staan om makkelijk en eenvoudig fraude en vervalsing die zich binnen deze materie kan voordoen op te sporen.

Het spreekt voor zich dat een getypt testament nooit het voorwerp van een schriftonderzoek zal kunnen uitmaken, omdat ieder gecreëerd teken hetzelfde zal zijn.

Onderafdeling 4. Evaluatie

158. **Toelichting** - Om te bepalen of de vereiste van het eigenhandig geschrift in overeenstemming is met de huidige tijdsgeest en dus te rechtvaardigen is *anno* 2023 zal eerst toegelicht worden wat er volgens mij onder dit begrip verstaan kan worden vandaag de dag.

§1. De betekenis van het begrip "eigenhandig geschrift" anno 2023

159. **Begripsinvulling** - Het is onbetwist dat onze samenleving een grote digitale evolutie heeft doorgemaakt in vergelijking met de 19^{de} eeuw, toen de vormvereisten voor het eigenhandig testament werden vastgelegd. In die tijd gebeurde nog alles op papier aangezien men geen andere mogelijkheden had. Vandaag de dag beschikt het merendeel van de burgers, zelfs de oudere generatie, over een computer, een *tablet* en/of een *smartphone* die het toelaten een geschrift op te stellen.

Er heeft niet alleen een dematerialisering plaatsgevonden in het notariaat (zie *supra*, nr. 150), ook bij overheidsdiensten en bedrijven gebruikt men digitale middelen om te schrijven. Archieven worden vervangen door databanken, brieven door mails en ga zo maar door. Een brief, mededeling of tekst

³⁹⁹ De erfgena(a)m(en) of legataris(sen) moeten door de testator geschreven teksten aanleveren zodat de schriftdeskundige dit kan vergelijken met het geschrift van het eigenhandig testament, zie Gent 21 september 2017, *T.Not.* 2018, 69.

⁴⁰⁰ Gent 24 oktober 2019, *TEP* 2019, 805.

⁴⁰¹ Zie ter illustratie Gent 24 oktober 2019, *TEP* 2019, 805. In dit arrest worden de bevindingen van een schriftdeskundige, die een eigenhandig testament moest onderzoeken, vermeld.

⁴⁰² Bij het klassieke op papier geschreven geschrift kan een schriftdeskundige bijvoorbeeld verschillen in de inktkleur onderzoeken en vaststellen. Dit zal niet mogelijk zijn bij een digitaal geschreven tekst.

eerst typen en vervolgens afdrukken is een vorm van communicatie geworden. Zelfs de meer formele communicatie die de burger ontvangt, denk bijvoorbeeld aan een belastingbrief, een aanmaning of een dagvaarding, zijn stuk voor stuk documenten die eerst op een computer werden getypt en vervolgens werden afgedrukt. Volgens mij is het dus niet zo onredelijk dat burgers aannemen dat een getypte en eventueel ook geprinte tekst formele draagkracht kan hebben en dus een geldig testament kan uitmaken.

Uit de rechtsvergelijking met Frankrijk en Schotland bleek dat er ook daar stemmen zijn die de vereiste van een klassiek geschrift voor de geldigheid van een eigenhandig testament archaisch vinden (zie *supra*, nrs. 87, 95, 96, 117 en 118).

Ik ben van mening dat we de vormvereisten moeten interpreteren met de bril van de wetgever uit 1804 (zie *supra*, nr. 149). De wetgever kon de opkomst van digitaal schrijven onmogelijk voorzien.

Als we het begrip "eigenhandig geschrift" in het licht van de huidige tijdsgeest moeten invullen, dan betekent dit volgens mij niet alleen een klassiek geschrift, maar dus ook een digitaal of getypt geschrift. Het moet wel nog steeds door de testator zelf gebeuren, aangezien het geschrift eigenhandig moet zijn.

§2. Kan de vormvereiste van het eigenhandig geschrift nog gerechtvaardigd worden anno 2023?

160. **Rechtvaardigheid en rechtszekerheid** - Nu rest er nog de vraag of, ondanks dat het geschrift een andere invulling heeft gekregen doorheen de jaren, de vormvereiste van een traditioneel eigenhandig geschrift zonder gebruik van digitale middelen nog te rechtvaardigen is anno 2023. Gebaseerd op het rechtvaardigheidsbeginsel zouden we kunnen zeggen van niet, aangezien de burger misschien niet verwacht dat een volledig met de hand geschreven tekst de enige geldige manier is om een eigenhandig testament te schrijven. Ik ben van mening dat het niet onredelijk is dat burgers tegenwoordig aannemen dat een getypte of digitaal geschreven tekst kan dienen als een geschrift. Deze denkwijze volgen ze ook in Schotland, waar een geschrift op de klassieke wijze niet vereist is voor de geldigheid van het testament (zie *supra*, nr. 117).

Niet alleen het rechtvaardigheidsbeginsel van belang; ook het rechtszekerheidsbeginsel moet gewaarborgd worden (zie *supra*, nr. 144). Dit beginsel zorgt ervoor dat de alinea hierboven genuanceerd moet worden. Het rechtszekerheidsbeginsel betekent, binnen de leer van de vormvereisten van het eigenhandig testament, dat we er zeker van moeten zijn dat het effectief om de laatste wil van de testator gaat en dat er geen vervalsing in het spel is. Het klassieke met de hand geschreven geschrift zorgt voor een persoonlijk karakter en laat toe om de testator te identificeren (zie *supra*, nr. 42). Wanneer we de testator kunnen identificeren, kunnen we uitsluiten dat het testament door iemand anders is geschreven.

In Schotland probeert men tegemoet te komen aan de rechtsonzekerheid die een getypt geschrift met zich meebrengt door een niet-digitale handtekening te vereisen (zie *supra*, nr. 120).

De identificatie van de testator is niet mogelijk bij een getypte tekst, aangezien deze mechanische manier van schrijven bij iedere gebruiker dezelfde tekens zal produceren. Een tekst getypt op een computer of ander digitaal toestel ontbreekt aan een persoonlijk karakter, in tegenstelling tot een met de hand geschreven tekst. Dezelfde redenering geldt in het Franse recht (zie *supra*, nr. 93). Een met de hand geschreven tekst op een digitale drager zoals een tablet laat wel toe om karakteristieken te herkennen, maar het grote risico op vervalsing doordat de tekst onopgemerkt gewijzigd kan worden (zie *supra*, nr. 154) en de moeilijkheid om dit geschrift aan een schriftonderzoek te onderwerpen (zie *supra*, nr. 157) doet twifelen aan de rechtszekerheid van deze schrijfwijze. Al moet genuanceerd worden dat het risico op vervalsing en wijziging door een derde zich ook kan voordoen bij een eigenhandig testament geschreven op de klassieke manier (zie *supra*, nr. 154).

Dat notariële testamenten wel getypt mogen worden kan verdedigd worden door het feit dat bij deze testeervorm steeds een notaris in de functie als openbaar ambtenaar aanwezig is. Hij waarborgt de oprechtheid van het testament (zie *supra*, nr. 21).

Verder kan het digitale element voor nog meer rechtsonzekerheid zorgen, namelijk op het gebied van het terugvinden van het testament. Dit is een gekend risico bij het eigenhandig testament, maar als de wilsbeschikking niet werd geprint en zich dus ergens op een computer of tablet bevindt met nog honderden andere bestanden wordt het wel heel moeilijk. Ook het gevaar op verlies van het document of de drager ervan, wanneer het digitale toestel stuk gaat of gereset moet worden, bestaat.

161. **Conclusie** – Aan het begrip “eigenhandig geschrift” kan vandaag de dag een andere invulling gegeven worden. Ik ben van mening dat we deze evolutieve interpretatie (deels) moeten doortrekken naar het eigenhandig testament. De rechtszekerheid mag dan wel het beste gewaarborgd zijn bij een klassiek geschrift met een persoonlijk karakter (zie *supra*, nr. 160), het voelt toch onrechtvaardig om *anno* 2023 een eigenhandig testament te vernietigen enkel en alleen omdat het op een digitale wijze is opgesteld in plaats van met pen en papier geschreven. Volgens mij is het daarom geen slecht idee om de deur te openen voor het digitaal opgesteld eigenhandig testament (zie *infra*, nrs. 182 e.v.). Om de rechtszekerheid niet volledig overboord te gooien lijkt het me aangeraden om digitale dragers en de digitale handtekening voorlopig niet aan te nemen (zie *infra*, nr. 185), en dus wel nog steeds een handtekening op de klassieke manier te vereisen.

Afdeling 2. Dagtekening

162. **Toelichting** - De vereiste om het eigenhandig testament te dateren heeft een driedubbele betekenis (zie *supra*, nr. 59). Ten eerste maakt deze vereiste het mogelijk om, indien er meerdere testamenten werden opgesteld, een chronologische volgorde te bepalen. Ten tweede kan nagegaan worden of de testator op het ogenblik van het opstellen van het testament hiertoe bekwaam was. Tot slot is de datering van het testament een teken dat de testator zijn testament als afgewerkt en voltooid beschouwde.

Onderafdeling 1. Voor weinig interpretatie vatbaar

163. **Weinig discussie over de dagtekening** - Terwijl de vormvereiste van het eigenhandig geschrift ruimte laat voor invulling, is dit bij de dagtekening minder het geval. In rechtspraak en rechtsleer zijn er geen meningen te vinden over het herzien van deze voorwaarde.

Net zoals de inhoud van het testament en de ondertekening ervan, is het ook voor de dagtekening vereist dat deze eigenhandig geschreven wordt (zie *supra*, nr. 60). Ik ben van mening dat dit op dezelfde manier als het schrijven van de inhoud van het testament moet kunnen gebeuren (zie *supra*, nrs. 158 e.v.), en dat daarom dus ook de dagtekening getypt of digitaal geschreven mag worden.

Onderafdeling 2. Evaluatie

§1. De betekenis van het begrip "dagtekening" anno 2023

164. **Begripsinvulling** - In beginsel wordt aangenomen dat een dagtekening uit een vermelding van de dag, de datum en het jaar moet bestaan (zie *supra*, nr. 61). Toch zal een eigenhandig testament waarin de dagtekening op een andere manier gebeurde niet altijd ongeldig zijn. Zo mag men ook een gebeurtenis vermelden waaraan een specifieke datum gekoppeld kan worden (zie *supra*, nr. 62).

Aangezien rechtspraak en rechtsleer de vereiste meer als een bijkomende geldigheidsvereiste en minder als een formalistische vormvereiste zijn gaan beschouwen, kan een eigenhandig testament ook in het geval van een onvolledige dagtekening uitwerking krijgen (zie *supra*, nrs. 65 en 66). Hiervoor is wel vereist dat er uitgesloten kan worden dat de testator op het ogenblik van redactie onbekwaam was om te testeren en dat er geen chronologisch conflict is met eventueel andere testamenten opgesteld door de testator (zie *supra*, nr. 66).

Ondanks dat het begrip wat archaisch klinkt, kan er volgens mij met zekerheid gezegd worden dat onze samenleving een "dagtekening" ofwel een datum nog steeds invult als een vermelding van de dag, de maand en het jaar. We gaat dit wel sneller schrijven in cijfers in plaats van voluit in letters zoals vroeger werd gedaan, maar dit vormt geen geldigheidsprobleem (zie *supra*, nr. 61). Voor burgers die van mening zijn dat deze term ook een vermelding van een bepaalde gebeurtenis kan inhouden, zullen er zich geen geldigheidsproblemen van het eigenhandig testament meer voordoen.

§2. Kan de vormvereiste van de dagtekening nog gerechtvaardigd worden anno 2023?

165. **Invulling van de dagtekening** - De vraag of de vereiste van de dagtekening nog te rechtvaardigen valt vandaag de dag kan bekeken worden vanuit twee invalshoeken. Ten eerste kunnen we ons afvragen of de manier waarop deze vereiste op heden wordt ingevuld nog te rechtvaardigen is. Voor mij is het antwoord hierop zonder twijfel ja. Ik denk dat er weinig mensen zijn die de term "dagtekening" of "datering" anders zouden definiëren dan een vermelding van de

dag, de maand en het jaar. Het is niet zo dat, in tegenstelling tot het geschrift, we in de loop der jaren een andere invulling zijn gaan geven aan een datum.

De tendens om de dagtekening eerder als bijkomende geldigheidsvereiste te zien zorgt ervoor dat dit begrip ruimer wordt ingevuld dan enkel de klassieke manier om een datum te noteren. Dit betekent dat een eigenhandig testament niet onnodig nietig verklaard zal worden enkel en alleen omdat er niet aan een formalistische vereiste is voldaan, waardoor het rechtvaardigheidsbeginsel gerespecteerd wordt. Doordat bij het afwijken van de traditionele manier van datering, namelijk het schrijven van de dag, de maand en het jaar, steeds gegarandeerd moet kunnen worden dat de testator niet onbekwaam was ten tijde van redactie en er zich geen chronologisch conflict kan voordoen met andere testamenten, moet de rechtszekerheid niet inboeten voor deze soepelere houding.

166. **Het bestaan van de dagtekening** - Ten tweede kan in vraag getrokken worden of het vereisen van een dagtekening op een eigenhandig testament nog te rechtvaardigen valt. Is deze vormvereiste nog noodzakelijk of kan het beter afgeschaft worden? In Schotland kent men deze voorwaarde namelijk niet (zie *supra*, nr. 123). Rechtspraak in België stapt ook steeds meer af van een strikte invulling (zie *supra*, nr. 73).

Volgens mij is het beter om het ontbreken van de dagtekening niet meer te allen tijde te sanctioneren met de nietigverklaring (zie *infra*, nrs. 194 e.v.). De *ratio legis* van deze vormvereiste is om de chronologie tussen meerdere opgestelde testamenten te bepalen, om de bekwaamheid van de testator na te gaan en om aan te tonen dat de testator zijn testament als voltooid beschouwde (zie *supra*, nr. 97). Dit laatste kan ook door de ondertekening bevestigd worden (zie *supra*, nr. 101). In de gevallen waarin een dagtekening niet nodig is om deze *ratio legis* te waarborgen, d.i. wanneer er zich geen chronologisch conflict voordoet en wanneer de testator altijd bekwaam is geweest, zou het onnodig zijn om het eigenhandig testament te vernietigen enkel en alleen omdat er geen dagtekening is aangebracht.

167. **Rechtszekerheid en rechtvaardigheid** – Doordat de dagtekening vandaag de dag als bijkomende geldigheidsvereiste wordt beschouwd vind ik dat het evenwicht tussen het rechtszekerheid- en rechtvaardigheidsbeginsel in grote mate gerespecteerd wordt. Enerzijds wordt er steeds een datering gevraagd om te garanderen dat het om de laatste wil van de testator gaat en niet om een eerdere wilsbeschikking, om de testator te beschermen tegen niet-oprechte beschikkingen wegens onbekwaamheid en om te verzekeren dat de testator zijn testament als volmaakt beschouwde. Anderzijds zal een eigenhandig testament waarop de dagtekening niet gebeurde in de klassieke vorm, namelijk het noemen van de dag, de maand en het jaar, niet ongeldig verklaard worden.

Het zou de rechtszekerheid nog meer ten goede komen moest in de toekomst het eigenhandig testament ook uitwerking kunnen verkrijgen indien er geen dagtekening door de testator werd vermeld en wanneer de *ratio legis*, en hierdoor ook de rechtszekerheid, toch gerespecteerd bleef (zie *infra*, nrs. 194 e.v.).

168. **Conclusie** – De vormvereiste van de dagtekening wordt ruim toegepast vandaag de dag. Dit zorgt voor rechtvaardigheid. Omdat de *ratio legis* wel nog steeds afgelezen moet kunnen worden uit de datering op het eigenhandig testament is er sprake van voldoende rechtszekerheid. De vormvereiste van dagtekening is dus te rechtvaardigen *anno* 2023. Evenwel lijkt het mij nog beter om de dagtekening niet in alle gevallen te vereisen (zie *infra*, nrs. 194 e.v.).

Afdeling 3. Ondertekening

169. **Toelichting** - De laatste vormvereiste die wordt geëvalueerd is de ondertekening. Deze heeft een identificatie- en valideringsfunctie (zie *supra*, nr. 70).

Onderafdeling 1. Elektronische handtekening

170. **De gewone elektronische handtekening** - Een centraal thema binnen dit hoofdstuk is de digitalisering van onze samenleving. Het begrip "handtekening" binnen deze digitale evolutie doet denken aan de elektronische handtekening.

Reeds in 2000 werd in het bewijsrecht vastgelegd dat een handtekening ook rechtsgeldig kan zijn in elektronische vorm.⁴⁰³ Sindsdien is er rond deze materie nog meer regelgeving ontstaan waaronder het meest recent in 2014, namelijk een Europese Verordening genaamd de eIDAS-Verordening.⁴⁰⁴ Deze onderscheidt drie categorieën van elektronische handtekeningen: de gewone elektronische handtekening (1), de geavanceerde elektronische handtekening (2) en de gekwalificeerde elektronische handtekening (3).⁴⁰⁵

Voor het onderwerp van dit onderzoek is de eerste vorm van elektronisch handtekenen het meest interessant. Onder deze categorie valt eigenlijk iedere digitale ondertekening die toelaat om de plaats ervan te identificeren en die staat voor een bevestiging van de ondertekende inhoud.⁴⁰⁶ Voorbeelden zijn het plaatsen van een handtekening, al dan niet met een pennetje, op een touchscreen, een handtekening plaatsen op papier en dit vervolgens inscannen, maar ook bij een betaling de pincode van de bankkaart ingeven.⁴⁰⁷

⁴⁰³ Wet 20 oktober 2000 tot invoering van het gebruik van telecommunicatiemiddelen en van de elektronische handtekening in de gerechtelijke en de buitengerechtelijke procedure, *BS* 22 december 2000; P. VAN EECKE en F. DE ROUCK, "De elektronische overeenkomst" in P. VAN EECKE (ed.), *Recht & elektronische handel*, Antwerpen, Intersentia, 2021, (233) 245.

⁴⁰⁴ Verord.Parl. en Raad nr. 910/2014, 23 juli 2014 betreffende elektronische identificatie en vertrouwensdiensten voor elektronische transacties in de interne markt en tot intrekking van Richtlijn 1999/93/EG, *Pb.L.* 28 augustus 2014, afl. 257, 73 (hierna: eIDAS-Verordening).

⁴⁰⁵ Art. 3.10-3.12 eIDAS-Verordening; art. 8.1, 3^o BW. Er is sprake van een geavanceerde elektronische handtekening wanneer er gebruik gemaakt wordt van een aan de ondertekenaar verbonden unieke code, bijvoorbeeld het invoeren van de pincode bij het afhalen van geld aan een geldautomaat. Een gekwalificeerde elektronische handtekening wordt geplaatst via eID of via de *itsme*-applicatie.

⁴⁰⁶ A. CORNE en K. MEERT, "De elektronische handtekening onder het nieuwe bewijsrecht ontleed: van inadequaat gedefinieerd instrument naar onmisbare tool in tijden van social distancing", *Notariaat* 2021, (1) 5 (hierna: A. CORNE e.a., "De elektronische handtekening onder het nieuwe bewijsrecht ontleed"); B. VANLERBERGHE, "De krachtlijnen van het nieuwe burgerlijke bewijsrecht" in T. VANSWEEVELT en B. WEYTS (eds.), *Het nieuwe bewijsrecht*, Brussel, Intersentia, 2020, (1) 16.

⁴⁰⁷ A. CORNE e.a., "De elektronische handtekening onder het nieuwe bewijsrecht ontleed", 5; J. HUBIN, "La preuve électronique: développements récents et perspectives futures" in C. DELFORGE (ed.), *La preuve en droit privé: quelques questions spéciales*, Brussel, Larcier, 2017, (90) 99; R. DE CORTE e.a., *Privaatrecht in hoofdlijnen*, 414.

Bewijsrechtelijk wordt de gewone elektronische handtekening niet van rechtswege gelijkgesteld met een klassieke, handgeschreven handtekening.⁴⁰⁸ Het is aan de feitenrechter om te oordelen of de elektronische handtekening kan dienen om de plaatser ervan te identificeren en om het ondertekende document te bevestigen.⁴⁰⁹

Onderafdeling 2. Evaluatie

§1. De betekenis van het begrip "ondertekening" anno 2023

171. **Begripsinvulling** – Oorspronkelijk was voor de geldigheid van de ondertekening van een eigenhandig testament het teken waarmee de testator zich gebruikelijk kenbaar maakte tegenover derden vereist (zie *supra*, nr. 72). Deze opvatting is evenwel versoepeld. Nu volstaat eender welk teken, gebruikelijk of ongebruikelijk, waaruit de identiteit van de testator blijkt en waarmee hij bevestiging geeft van het voltooien van zijn testament (zie *supra*, nr. 73). Met de eerste invulling werd een handtekening in de gebruikelijke zin van het woord bedoeld. De tweede invulling is ruimer en beschouwt de vereiste van de handtekening als een bijkomende geldigheidsvereiste.

De term "ondertekening" of "handtekening" in het licht van de huidige tijdsgeest omvat volgens mij zowel een handtekening in de klassieke zin van het woord als een digitale handtekening. Aangezien er voor de elektronische handtekening nu ook een wettelijk kader bestaat mag deze zeker niet uitgesloten worden. Ondanks dat de elektronische handtekening ondertussen in het leven is geroepen denk ik toch dat een handtekening op de klassieke manier nog niet op zijn einde is. Zo is het bijvoorbeeld in het notariaat nog steeds een gangbare praktijk dat men naar de notaris gaat om de akte eigenhandig te ondertekenen.⁴¹⁰

§2. Kan de vormvereiste van de handtekening nog gerechtvaardigd worden anno 2023?

172. **Het ondertekenen van een digitaal geschreven of getypt testament** - Nu dat we vastgesteld hebben dat onder het begrip "handtekening" niet enkel een klassieke handtekening maar ook een digitale handtekening verstaan kan worden, rest de vraag of het te rechtvaardigen valt dat een eigenhandig testament enkel geldig kan zijn indien het op de traditionele manier is ondertekend.

Een digitale handtekening plaatsen op een eigenhandig testament doet zich meestal voor in de gevallen waarin de tekst van het testament ook digitaal wordt geschreven of getypt. Het digitaal ondertekenen van een met de hand geschreven testament op papier is wat ver gezocht. Waarom zou men de moeite doen om een elektronische handtekening te plaatsen wanneer men reeds op papier is beginnen schrijven?

⁴⁰⁸ Dit in tegenstelling tot de gekwalificeerde elektronische handtekening; A. CORNE e.a., "De elektronische handtekening onder het nieuwe bewijsrecht ontleed", 5.

⁴⁰⁹ *Ibid.*

⁴¹⁰ Al bestaat er ondertussen ook zoiets als een digitale volmacht, waarmee men een digitale authentieke volmacht verleent aan een vertrouwenspersoon of een medewerker van het notariaat, die dan de notariële akte(n) kan ondertekenen. Zie hiervoor X., "Een verplaatsing naar de notaris voor het verlijden van een notariële akte? Overbodig dankzij de digitale authentieke volmacht..." in VLANOT, *VlaNot Jaarboek 2020*, Mortsel, Intersentia, 2021, (879) 879.

173. **Elektronische handtekening als geldige ondertekening?** - De eerste vraag die gesteld kan worden is of de elektronische handtekening gezien kan worden als een handtekening zoals vereist door art. 4.181 BW. Het bewijsrecht zegt dat de gewone elektronische handtekening niet zomaar gelijkgesteld kan worden met de klassieke handtekening. Dit kan enkel indien de rechter kan vaststellen dat de auteur geïdentificeerd kan worden aan de hand van de handtekening en dat deze een bevestiging is van zijn wil en het document dat hij heeft ondertekend (zie *supra*, nr. 170). Toegepast op het eigenhandig testament betekent dit dat uit de elektronische handtekening de identiteit van de testator en zijn bevestiging van de inhoud van het testament moet blijken. Het voldoen aan deze twee voorwaarden is niet zo onwaarschijnlijk.

Het gevaar zit in de rechtszekerheid die moeilijk te garanderen is. Zo zal de gewone elektronische handtekening, geplaatst met of zonder *pencil*, makkelijk te kopiëren en plakken zijn. Het gevaar op manipulatie is groot, net zoals dit bij het digitaal geschrift het geval is (zie *supra*, nr. 154). Ook de nabootsing hiervan is mogelijk, maar dit risico kent de klassieke handtekening op papier natuurlijk ook.

174. **Ondertekening als bijkomende geldigheidsvereiste** - Betreffende het beschouwen van de handtekening als een bijkomende geldigheidsvereiste, waardoor ook een niet-gebruikelijke ondertekening aangenomen wordt, kan gezegd worden dat dit de rechtvaardigheid vergroot. Testamenten, en zeker de eigenhandige variant, hebben ook vaak een emotionele waarde. De testator kan het zien als een soort brief die hij schrijft ten aanzien van zijn erfgenamen wanneer hij niet meer onder hen is. Het is dus niet ongewoon om dit op een informele manier te ondertekenen. De identificatie- en valideringsfunctie moet wel gegarandeerd kunnen worden (zie *supra*, nr. 70). Op deze manier wordt de rechtszekerheid bewaard.

175. **Conclusie** - Anno 2023 kunnen we zeggen dat een handtekening niet enkel meer een op papier geplaatst teken is, maar dat het ook een digitale vorm kan aannemen. De elektronische handtekening gebruikt in de context van het eigenhandig testament biedt echter onvoldoende garantie dat het effectief geplaatst werd door de testator. Hierdoor verliest de handtekening zijn functies, nl. het identificeren van de auteur van het testament en het weergeven van zijn bevestiging van het document. De kans op vervalsing is te groot, waardoor het rechtszekerheidsbeginsel niet gewaarborgd kan worden. Hierdoor lijkt het mij beter om deze vormvereiste te blijven invullen zoals dit vandaag de dag gebeurt. Ook indien we het digitaal opgesteld testament zouden toelaten (zie *infra*, nrs. 182 e.v.) blijft het nodig om de handtekening op de traditionele manier te plaatsen zodat identificatie van de testator mogelijk blijft (zie *infra*, nr. 185).

De vormvereiste van de ondertekening als bijkomende geldigheidsvereiste interpreteren in plaats van strenge formalistische vormvereiste respecteert zowel het rechtszekerheid- als het rechtvaardigheidsbeginsel.

Afdeling 4. Tussentijds besluit

176. **Evaluatiecriteria** - In dit hoofdstuk werden de vormvereisten van het eigenhandig testament geëvalueerd aan de hand van het criterium "de huidige tijdsgeest". Meer precies werd er nagegaan of de vormvereisten nog te rechtvaardigen zijn rekening houdend met de modernisering van technologie.

Vormvereisten moeten er zijn, want ze zorgen nu eenmaal voor rechtszekerheid. Echter, wanneer deze vereisten te ver gaan, kunnen ze aanleiding geven tot onrechtvaardige situaties. Een goede balans tussen het rechtszekerheid- en rechtvaardigheidsbeginsel is dus essentieel.

177. **Het eigenhandig geschrift** - Onder de term "geschrift" valt naar mijn mening vandaag de dag meer dan enkel het klassieke schrijven. Ook typen en digitaal schrijven horen hierbij (zie *supra*, nr. 159). Het digitaal schrijven is praktisch dezelfde handeling als het klassieke schrijven, alleen met een ander schrijfinstrument en op een andere drager (zie *supra*, nr. 152). Toch moeten we voorzichtig zijn met het aannemen van digitaal schrijven en/of typen als geldige geschriften voor het opstellen van een eigenhandig testament omwille van de rechtsonzekerheid die kan ontstaan (zie *supra*, nr. 160). Bij een getypt testament kan de testator namelijk niet geïdentificeerd worden aan de hand van het geschrift, ieder persoonlijk karakter aan de tekst ontbreekt. Een digitaal geschreven tekst komt nog het meest in de buurt van het klassieke geschrift, aangezien hier het typerend handschrift van de testator in herkend kan worden.

Desondanks denk ik dat enige versoepeling op zijn plaats is en dat een digitaal geschreven of getypt eigenhandig testament wel een mogelijkheid kan vormen. Om de rechtszekerheid enigszins te waarborgen is het noodzakelijk dat het digitaal opgesteld testament wordt geprint en vervolgens op een niet-digitale wijze wordt ondertekend (zie *infra*, nrs. 182 e.v.). Ik raad dus het toelaten van een digitale drager en digitale handtekening af (zie *infra*, nr. 185).

178. **De dagtekening** - De dagtekening is geëvolueerd van een formalistische vormvereiste naar een bijkomende geldigheidsvereiste. Dit betekent dat de invulling van deze vereiste ruimer is dan vroeger het geval was. Dit zorgt voor een betere waarborg van het rechtvaardigheidsbeginsel, aangezien een eigenhandig testament niet meer ongeldig verklaard zal worden louter wegens het niet naleven van een formalistische eis. Aangezien steeds vereist blijft dat met zekerheid gesteld kan worden dat de testator bekwaam was op het ogenblik van redactie en dat er zich geen conflicten voordoen met andere door de testator opgestelde testamenten moet de rechtszekerheid niet inboeten voor de rechtvaardigheid (zie *supra*, nr. 167).

Er kan aanbevolen worden om een nog soepelere houding aan te nemen ten aanzien van deze vormvereiste. Volgens mij is een dagtekening namelijk niet altijd noodzakelijk (zie *infra*, nrs. 194 e.v.).

179. **De ondertekening** - Naast de traditionele handtekening kennen we in de juridische praktijk nu ook de elektronische handtekening (zie *supra*, nr. 170). De tweeledige *ratio legis* van de

ondertekening, namelijk de identificatie- en valideringsfunctie, kan in beginsel ook gewaarborgd worden door de gewone elektronische handtekening (zie *supra*, nr. 170). Het risico op manipulatie is echter groot, wat de rechtszekerheid doet verminderen (zie *supra*, nr. 173). Daarom lijkt het mij aangeraden de elektronische handtekening voorlopig niet toe te laten als geldige ondertekening van een eigenhandig testament.

De vormvereiste van kent wel al een stap vooruit op het gebied van het rechtvaardigheidsbeginsel omdat rechtspraak, net zoals bij de vereiste van de dagtekening, een ruimere interpretatie hanteert dan vroeger. De testator mag nu namelijk ondertekenen met ieder teken, gebruikelijk of ongebruikelijk, waaruit zijn identiteit en bevestiging van het testament kan blijken (zie *supra*, nr. 73). De rechtszekerheid wordt gewaarborgd doordat het niet-gebruikelijke teken van ondertekening nog steeds een identificatie- en valideringsfunctie moet hebben (zie *supra*, nr. 72).

180. **Conclusie** - De centrale onderzoeksvraag van deze masterscriptie luidt als volgt: "*Zijn de vormvereisten van het eigenhandig testament anno 2023 nog gerechtvaardigd?*" (zie *supra*, nr. 13).

De rechtspraak en rechtsleer houdt al lang niet meer vast aan het strenge formalisme, er wordt nu eerder gekeken naar de achterliggende *ratio legis* van de voorwaarden. Dit komt de rechtvaardigheid ten goede, en de rechtszekerheid moet er niet voor inboeten.

Onze maatschappij is sterk veranderd sinds het ontstaan van het eigenhandig testament en de hieraan verbonden vormvereisten. Ik ben niet van oordeel dat de drie vereisten volledig herdacht moeten worden, maar ik denk dat enkele aanpassingen wel op zijn plaats zijn. Bijvoorbeeld het digitaal opgesteld eigenhandig testament toelaten (zie *infra*, nrs. 182 e.v.) of het ontbreken van een dagtekening niet langer automatisch sanctioneren met de nietigheid (zie *infra*, nrs. 194 e.v.).

Het kan aangemoedigd worden dat de juridische praktijk niet achter hinkt op een digitale samenleving, maar we mogen niet uit het oog verliezen dat het hier om een handeling gaat met grote (rechts)gevolgen. Door het opstellen van een testament beschikt de testator over zijn, al dan niet gehele, vermogen. Zijn beschikkingen zullen in de meeste gevallen pas ter kennis komen van de erfgenamen na het overlijden. Aan de testator kan dan niet meer gevraagd worden of dit effectief zijn laatste wil is. Het is dus van groot belang dat iedere vorm van fraude en vervalsing zo veel mogelijk uitgesloten wordt. Daarom ben ik van mening dat, indien we de deur openen voor het digitaal opgesteld testament, er wel nog steeds een ondertekening op de klassieke manier vereist moet zijn om zo de rechtszekerheid te kunnen garanderen (zie *infra*, nr. 182).

Misschien dat in de toekomst het gebruik van digitale middelen kan worden uitgebreid van zodra er meer bescherming geboden kan worden tegen de kans op kopiëren, aanpassen en hacken.

Ondanks de nadelen van het eigenhandig testament, namelijk het risico op vervalsing of de nietigheid bij het niet-naleven van de vormvereisten, ben ik van mening dat deze testeervorm moet blijven bestaan. In de gevallen waarin men niet meer over de mogelijkheid beschikt om een notaris te raadplegen kan men aan de hand van het eigenhandig testament alsnog beslissen over de verdeling

van de toekomstige nalatenschap. Ook is een notarieel testament misschien niet voor iedereen even toegankelijk, aangezien er aan deze testeervorm een hoger prijskaartje hangt. De burgers die meer rechtszekerheid wensen kunnen natuurlijk nog steeds kiezen voor een notarieel of internationaal testament.

HOOFDSTUK III. Aanbevelingen

181. **Toelichting** – In dit laatste hoofdstuk worden drie aanbevelingen besproken die volgens mij voor een verbetering kunnen zorgen. De adviezen zullen opnieuw gebeuren in het licht van de huidige tijdsgeest, rekening houdend met het rechtszekerheids- en rechtvaardigheidsbeginsel (zie *supra*, nr. 16).

Afdeling 1. De deur openen voor het digitaal opgesteld eigenhandig testament

182. **Begripsomschrijving** – Mijn eerste aanbeveling is om ook het digitaal opgesteld eigenhandig testament toe te laten. Op dit ogenblik aanvaardt Belgische rechtspraak dit namelijk niet (zie *supra*, nr. 48). Met digitaal opgesteld eigenhandig testament bedoel ik het testament dat door de erflater wordt getypt op een computer of digitaal geschreven op een *tablet* of eender ander digitaal toestel, vervolgens wordt geprint en tenslotte wordt ondertekend met de hand. De dagtekening kan zowel voor het printen digitaal op het testament geplaatst worden als achteraf, tezamen met de handtekening, op de klassieke manier geschreven worden.

183. **Extensieve interpretatie van art. 4.181 BW** – Art. 4.181 BW vereist dat een eigenhandig testament “*geheel met de hand van de testator geschreven*” moet zijn, zonder verder te verduidelijken wat hier precies onder verstaan dient te worden (zie *supra*, nr. 44). Hierboven werd reeds aangehaald dat het digitaal schrijven en typen op een computer een vorm van schrijven kan zijn (zie *supra*, nr. 155). Er valt te verdedigen dat een testament dat door de testator zelf digitaal werd geschreven of getypt aan de hand van een toetsenbord ook geheel met zijn hand is ‘geschreven’.⁴¹¹ Art. 4.181 BW kan dus op die manier geïnterpreteerd worden dat ook een eigenhandig digitaal opgesteld testament mogelijk is, zodat er geen wetswijziging nodig zou moeten zijn.⁴¹²

184. **Balans tussen de twee beginselen** – Indien we de vormvereiste van het eigenhandig geschrift gaan uitbreiden naar digitaal geschreven en getypte testamenten is het noodzakelijk dat zowel het rechtszekerheids- als het rechtvaardigheidsbeginsel gewaarborgd blijft.

Het toelaten van het digitaal opgesteld eigenhandig testament zou de rechtvaardigheid ten goede komen (zie *supra*, nr. 160). Het biedt wel minder rechtszekerheid dan een klassiek geschrift (zie *supra*, nr. 160)

Aan deze rechtsonzekerheid kan tegemoetgekomen worden door wel nog steeds een handtekening op de klassieke, en dus niet-digitale wijze, te vereisen. Deze zorgt dan voor een persoonlijk karakter, laat toe om de testator te identificeren en is een bevestiging dat de testator zijn testament als afgewerkt beschouwde (zie *supra*, nr. 70). Dit is de redenering die ook geldt in het Schotse recht

⁴¹¹ A. VAN DEN BOSSCHE, “Het gedematerialiseerde eigenhandig testament”, 43.

⁴¹² *Ibid.*

(zie *supra*, nr. 120). Een schriftdeskundige kan in geval van twijfel onderzoeken of de handtekening door de testator geplaatst is of dat er sprake is van vervalsing (zie *supra*, nr. 156).

185. **Uitsluiting van digitale drager of digitale handtekening** - Ondanks dat ik vind dat een eigenhandig testament opgesteld door gebruik van digitale middelen mogelijk moet zijn, denk ik niet dat we hier te ver in moeten gaan. Bij een digitaal geschreven of getypt testament dat wordt geprint en vervolgens op de klassieke wijze wordt ondertekend kan het rechtszekerheidsbeginsel nog enigszins gewaarborgd blijven. Bij het bewaren van het testament op een digitale drager of door ook de digitale handtekening toe te laten kan er volgens mij onvoldoende zekerheid geboden worden omtrent de oprechtheid van het testament (zie *supra*, nrs. 154 en 173).

186. **Conclusie** - In eerste instantie valt op dat de rechtszekerheid bij een getypt eigenhandig testament kleiner is dan bij een met de hand geschreven eigenhandig testament. Het is makkelijker om testamenten van de eerste soort na te gaan bootsen, aangezien enkel de handtekening door een vervalsers nagemaakt moet worden. Het nabootsen van een handtekening én een met de hand geschreven geschrift is daarentegen al een stuk moeilijker.

Het maakt niet uit hoe we de drie vormvereisten invullen of interpreteren, het eigenhandig testament zal altijd openstaan voor risico. Zelfs indien het een eigenhandig testament is dat de huidige invulling van de vormvereisten volledig naleeft, d.i. geheel met de hand geschreven op de klassieke wijze, inclusief de handtekening en de dagtekening, bestaat er nog steeds een kans dat de testator gemanipuleerd werd door een derde om zijn testament op deze manier op te stellen. Bij deze testeervorm zal de rechtszekerheid en de oprechtheid van de laatste wil nooit voor 100 procent gegarandeerd kunnen worden. Als dit dan toch niet kan, kunnen we dan niet beter proberen wat meer ruimte te maken voor het rechtvaardigheidsbeginsel en dus de deur openen voor het digitaal opgesteld testament?

Afdeling 2. Audiovisueel testament

187. **Geïnspireerd op Frankrijk** - Tijdens de rechtsvergelijking met Frankrijk werd vermeld dat er stemmen zijn die een audiovisueel testament wensen in te voeren (zie *supra*, nr. 96). Ook in België kennen we deze testeervorm niet en in de beschikbare bronnen kan er niets gevonden worden over auteurs die hiervoor pleiten.

188. **Begripsomschrijving** - Zoals het woord het zelf zegt betekent een audiovisuele opname een opname met zowel beeld als geluid. Binnen het testamentair recht betekent dit dat de testator zichzelf filmt terwijl hij mondeling vertelt hoe hij wil dat zijn vermogen na zijn overlijden verdeeld wordt.

Vroeger kenden verschillende rechtsstelsels een testeervorm waarbij de testator mondeling zijn wilsbeschikking verklaarde aan enkele getuigen.⁴¹³ Toen beschikte men natuurlijk nog niet over de mogelijkheid om opnames te maken.

189. **Modern gegeven** - Het audiovisueel testament zou een moderne testeervorm kunnen vormen. De smartphone, tablet of computer waarover bijna iedereen beschikt zijn in staat om dit soort opnames te maken.

Een bijkomend voordeel is dat het ook voor de nabestaanden een mooie manier kan zijn om te weten te komen hoe de erflater zijn vermogen wenst te verdelen. Het is persoonlijker dan een geschreven testament. Voor de testator kan het makkelijker zijn om zijn laatste wil mondeling te vertellen dan dat hij dit moet formuleren op papier.

190. **Noodtestament** - Het audiovisueel testament zou ook een voordeel kunnen bieden in noodsituaties, wanneer men niet over de mogelijkheid beschikt om een eigenhandig testament te schrijven of een notaris te raadplegen. In andere rechtsstelsels, zoals Duitsland⁴¹⁴, Spanje⁴¹⁵ en Oostenrijk⁴¹⁶, kent men het noodtestament in de vorm van een verklaring van het testament in het bijzijn van getuigen. Ons Burgerlijk Wetboek regelt nu al enkele bijzonder toegelaten testamentsvormen voor bijvoorbeeld militairen of zeemannen.⁴¹⁷ Zij kunnen in bepaalde gevallen een testament laten verlijden door de legerofficier of de kapitein aan boord.

Als het audiovisueel testament ingevoerd zou worden als mogelijke testeervorm zou dit dus ook in andere dan door de wet bepaalde noodsituaties, wanneer men niet over de mogelijkheid beschikt om een eigenhandig testament op papier op te stellen, van pas kunnen komen.

191. **Rechtszekerheid en rechtvaardigheid** - Dat een audiovisueel testament past binnen de huidige tijdsgeest is duidelijk. Maar respecteert deze testeervorm ook het rechtszekerheid- en rechtvaardigheidsbeginsel? Er moet gegarandeerd kunnen worden dat het daadwerkelijk om de laatste wil van de testator gaat en dat er geen vervalsing in het spel is. De *ratio legis* van de vormvereisten van het eigenhandig testament moeten dus eigenlijk ook in dit geval gerespecteerd kunnen worden.

Aangezien op het beeldfragment de testator gezien kan worden terwijl hij zijn wilsbeschikking vertelt kan hij geïdentificeerd worden. De audiovisuele opname zorgt ook voor een persoonlijk karakter. Aan de *ratio legis* van de vormvereiste van het eigenhandig geschrift (zie *supra*, nr. 42) is dus voldaan.

Het dateren van het testament heeft tot doel het mogelijk te maken om achteraf na te gaan of de testator bekwaam was op het ogenblik van testeren. Ook zorgt het voor een chronologie tussen

⁴¹³ K. REID e.a., "Testamentary formalities in historical and comparative perspective", 444.

⁴¹⁴ § 2250 Bürgerliches Gesetzbuch (Dui), www.gesetze-im-internet.de.

⁴¹⁵ Art. 700 Codice Civile (Sp), www.conceptosjuridicos.com.

⁴¹⁶ § 579 Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch (Oosten), www.oesterreich.gv.at.

⁴¹⁷ Art. 4.186 t.e.m. 4.189 BW.

eerdere of latere opgestelde testamenten (zie *supra*, nr. 59). Om als audiovisueel testament deze *ratio legis* te verzekeren, kan er best vastgelegd worden dat ook voor deze testeervorm een vermelding van de datum van opname vereist is. De testator kan tijdens de video-opname vermelden op welke datum hij het testament opneemt. Ingeval men redenen heeft te vermoeden dat de testator heeft gelogen over de datum of indien hij deze niet vermeldt, zou aan de hand van een informatica-onderzoek eventueel de datum van opname van het testament achterhaald kunnen worden.⁴¹⁸

Ten slotte zorgt de datering en de ondertekening van een eigenhandig testament voor de bevestiging ervan door de testator (zie *supra*, nrs. 59 en 70). Het affirmeren van een video-opname kan echter niet gebeuren aan de hand van een handtekening. Dit probleem zou opgelost kunnen worden door de verplichting op te leggen het audiovisueel testament in bewaring te geven bij de notaris (zie *infra*, nr. 193). Deze kan dan een verklaring opstellen waarin de testator betuigt dat het zijn oprechte laatste wil is.

192. **Verhoogde rechtszekerheid** - Uit een beeldfragment, waarin de testator gezien en gehoord kan worden, kan volgens mij de oprechtheid van de testator makkelijker afgeleid worden dan uit een geschrift. Al kunnen we elke vorm van manipulatie natuurlijk nooit uitsluiten, aangezien we niet weten of er nog iemand anders aanwezig is geweest tijdens de opname die de testator heeft beïnvloed.

193. **Risico's** – Deze potentiële testeervorm kent natuurlijk ook enkele risico's. Zo kan de drager van de beeldopname tenietgaan of kwijt raken. Ook het terugvinden ervan door de erfgenamen zal niet altijd eenvoudig zijn. Maar deze risico's kent het klassieke eigenhandig testament ook. Een specifiek gevaar aan het audiovisueel testament is het risico op *deepfake*.⁴¹⁹ Aan de hand van kunstmatige intelligentie worden filmpjes gemaakt waarin een bepaalde persoon wordt nagebootst. Deze kunnen zeer realistisch zijn.

Aan deze risico's zou tegemoetgekomen kunnen worden door de audiovisuele testamenten te onderwerpen aan een onderzoek. Er zijn reeds enkele methoden ontwikkeld om *deepfake* manipulaties op te sporen.⁴²⁰ Een andere door mij aanbevolen manier om het videotestament in te dekken tegen de risico's is door te vereisen dat audiovisuele testamenten 'afgegeven' en opgeslagen moeten worden bij de notaris, die over een specifieke, goed beveiligde databank hiervoor moet beschikken (zie *supra*, nr. 96). Bij het afgeven van het audiovisueel testament verklaart de testator aan de notaris dat het filmpje zijn oprechte laatste wil is. De notaris maakt hier dan een verklaring van op, gelijkaardig aan de procedure van het internationaal testament en het *testament mystique* naar Frans recht (zie *supra*, nrs. 22 en 104 e.v.). De tussenkomst van de notaris zorgt voor rechtszekerheid en verkleint de kans op betwisting van het audiovisueel testament.

⁴¹⁸ Uit elke video kan in beginsel (beschrijvende) metadata afgelezen worden. In deze metadata kan men dan de datum van opname van de video terugvinden. Voor meer hierover zie J. POMERANTZ, *Metadata*, Cambridge, The MIT Press, 2015, 117-118.

⁴¹⁹ N. KRACK, M. BEUDELS, P. VALCKE en A. KUCZERAWY, "AI in the Belgian media landscape: When fundamental risks meet regulatory complexities" in J. DE BRUYNE en C. VANLEENHOVE, *Artificial intelligence and the law*, Mortsel, Intersentia, 2023, (623) 654.

⁴²⁰ P. YU, Z. XIA, J. FEI en Y. LU, "A survey on deepfake video content" *IET Biometrics* 2021, <https://ietresearch-onlinelibrary-wiley-com.mu.idm.oclc.org/doi/full/10.1049/bme2.12031>, (607) 611.

Afdeling 3. Geldig eigenhandig testament bij gebrek aan dagtekening

194. **Bijkomende geldigheidsvereisten** - De drie vormvereisten van het eigenhandig testament worden vandaag de dag eerder gezien als bijkomende geldigheidsvereisten. Het waarborgen van hun *ratio legis* staat voorop.

195. **Mogelijkheid tot een geldig eigenhandig testament bij gebrek aan datering** - Om de rechtvaardigheid te vergroten lijkt het me aanbevolen om de vormvereiste van de dagtekening nog meer te versoepelen. Het is vandaag de dag vereist dat een eigenhandig testament een datering bevat (zie *supra*, nr. 58). Het ontbreken hiervan zal gesanctioneerd worden met de ongeldigheid van de wilsbeschikking. Ik ben van mening dat dit in sommige gevallen te verregaand en onnodig is. Daarom mijn aanbeveling om een eigenhandig testament niet meer automatisch nietig te verklaren bij gebrek aan een dagtekening zolang er zich geen chronologisch conflict voordoet en zolang de testator niet onbekwaam om te testeren geworden is. In dit geval wordt de *ratio legis* (zie *supra*, nr. 59) eigenlijk nog steeds gewaarborgd, met uitzondering van de bevestiging dat de testator het testament had voltooid en het als afgewerkt beschouwde. Dit kan evenwel nog steeds aangetoond worden door de handtekening (zie *supra*, nr. 70) en hoeft dus geen probleem te vormen. Dit sluit aan bij het Franse recht, waar ze de bekrachtiging van het testament niet koppelen aan het plaatsen van een dagtekening, maar enkel aan de ondertekening (zie *supra*, nr. 97).

Enkel in geval van onbekwaamheid of het bestaan van meerdere testamenten zou er tot de ongeldigheid overgegaan moeten worden indien het eigenhandig testament geen datering bevat.

196. **Geen wetswijziging** - Ik pleit zeker niet voor het schrappen van deze vormvereiste uit de wet. Het uitgangspunt blijft nog steeds dat een eigenhandig testament gedagtekend moet zijn, maar in de gevallen zoals hierboven beschreven lijkt het mij onrechtvaardig om over te gaan tot de nietigverklaring.

BESLUIT

197. Het eigenhandig testament is een testeervorm met een grote mate aan discretie en vertrouwelijkheid. Hier tegenover staan enkele nadelen, zoals een grotere kans op verlies van het testament of een ongeldigverklaring, bijvoorbeeld indien de drie vormvereisten niet in acht werden genomen door de testator.

198. Deze vormvereisten, namelijk het met de hand geschreven geschrift, de dagtekening en de ondertekening, laten vandaag de dag meer ruimte voor interpretatie dan vroeger. Een te strikte interpretatie kan ervoor zorgen dat de laatste wilsbeschikking van de testator geen uitwerking zal krijgen wegens ongeldigheid, wat zorgt voor onrechtvaardige situaties. Langs de andere kant is een te lakse invulling van de vormvereisten ook af te raden aangezien ze dan hun *ratio legis* niet meer zullen waarborgen, wat leidt tot rechtsonzekerheid. Een goede balans tussen rechtvaardigheid en rechtszekerheid is dus essentieel.

199. Het beschrijvend onderzoek toonde aan dat de drie vormvereisten ieder een eigen *ratio legis* hebben. Ze verzekeren dat het wel degelijk om de oprechte, laatste wil van de testator gaat en zorgen ervoor dat vervalsing grotendeels uitgesloten kan worden. Door de rechtspraak en rechtsleer worden de vormvereisten niet meer als strikt formalistische vereisten beschouwd, maar eerder als bijkomende geldigheidsvereisten. Het waarborgen van de *ratio legis* staat voorop, de vorm waarin dit gebeurt is minder belangrijk. Deze opvatting komt de rechtszekerheid ten goede. Een laatste wilsbeschikking zal niet ongeldig verklaard worden louter wegens het niet vervullen van een formalistische vereiste. De rechtszekerheid moet er niet voor inboeten, aangezien nog steeds de *ratio legis* van de vormvereisten gewaarborgd moet blijven.

200. Uit een rechtsvergelijkend onderzoek bleek dat het Franse eigenhandig testament dezelfde drie vormvereisten als het Belgische recht kent. In de Franse rechtsleer zijn er stemmen die pleiten voor verandering, voornamelijk van de vereiste van het handgeschreven geschrift. Zo zou het digitaal schrijven of zelfs het audiovisueel testament ook een mogelijke manier moeten zijn om te testen. Terwijl in België en Frankrijk voor een geldig eigenhandig testament geen gebruik gemaakt mag worden van digitale middelen om het te schrijven, mag dit in Schotland wel. Dit wordt toegelaten omdat men van mening is dat het vereisen van een met de hand geschreven geschrift ouderwets is en men wil vermijden dat burgers hun laatste wil geen uitwerking krijgt wegens een formalistische vormvereiste.

201. Een evaluatie van de drie vormvereisten in het licht van de huidige tijdsgeest, rekening houdend met het rechtvaardigheids- en rechtszekerheidsbeginsel, toonde aan dat een eigenhandig geschrift en een ondertekening vandaag de dag anders geïnterpreteerd kunnen worden. Zo kan onder eigenhandig schrijven ook het typen of het digitaal schrijven verstaan worden. Het plaatsen van een ondertekening kan nu ook gebeuren op een digitale wijze, namelijk door de elektronische handtekening. Betreffende de dagtekening bestaat over de invulling hiervan weinig discussie.

202. De centrale onderzoeksvraag van dit onderzoek is of de drie vormvereisten van het eigenhandig testament *anno* 2023 nog gerechtvaardigd zijn. Hierop kan niet eenvoudig met 'ja' of 'nee' geantwoord worden. Volgens mij zijn de vormvereisten grotendeels nog te rechtvaardigen vandaag de dag. Ze zorgen voor de nodige rechtszekerheid. Toch zijn enkele veranderingen aanbevolen, waardoor de rechtvaardigheid vergroot kan worden zonder dat er afbreuk gedaan wordt aan de rechtszekerheid. Ik ben van mening dat ook een digitaal opgesteld eigenhandig testament mogelijk moet zijn. Om te garanderen dat het wel degelijk om de laatste wil van de testator gaat moet de digitaal opgestelde tekst uitgeprint en met de hand ondertekend worden. Naast het digitaal opstellen van een eigenhandig testament denk ik dat ook het toelaten van het audiovisueel testament een meerwaarde kan vormen. Dit is een moderne manier om te testeren waarbij er ook aandacht is voor de emotionele kant van het testament. Ten slotte wil ik voorstellen om bij een gebrek aan dagtekening het eigenhandig testament niet langer ongeldig te verklaren zolang de *ratio legis* ook zonder de datering gewaarborgd kan blijven.

BIBLIOGRAFIE

BELGIË

Wetgeving

Federale wetgeving:

Burgerlijk Wetboek, *BS* 14 maart 2022.

Wet van 22 november tot wijziging van de wet van 16 maart 1803 op het notarisambt, tot invoering van een tuchtraad voor de notarissen en de gerechtsdeurwaarders in het Gerechtelijk Wetboek en diverse bepalingen, *BS* 22 december 2022.

Wet 6 mei 2009 houdende diverse bepalingen, *BS* 19 mei 2009.

Wet 20 oktober 2000 tot invoering van het gebruik van telecommunicatiemiddelen en van de elektronische handtekening in de gerechtelijke en de buitengerechtelijke procedure, *BS* 22 december 2000.

Wet 2 februari 1983 tot invoering van een testament in de internationale vorm en tot wijziging van een aantal bepalingen betreffende het testament, *BS* 11 oktober 1983.

Gerechtelijk Wetboek, *BS* 31 oktober 1967.

Wet 16 maart 1803 tot regeling van het notarisambt, *BS* 16 maart 1803.

Koninklijk Besluit:

KB 25 september 2016 houdende het beheer van de centrale registers van testamenten en huwelijksovereenkomsten, *BS* 10 oktober 2016.

Wetsontwerpen:

Wetsontwerp tot wijziging van de wet van 16 maart 1803 op het notarisambt, tot invoering van een tuchtraad voor de notarissen en de gerechtsdeurwaarders in het Gerechtelijk Wetboek en diverse bepalingen, *Parl.St.* Kamer 2021-2022, 19 p.

Wetsvoorstel (K. GEENS, S. VERHERSTRAETEN en B. SLEGERS) betreffende boek 2, titel 3, "Relatievermogensrecht" en boek 4 "Nalatenschappen, schenkingen en testamenten" van het Burgerlijk Wetboek, *Parl.St.* Kamer 2019-2020, nr. 55-1272/001, 379 p.

Rechtspraak

Hof van Cassatie:

Cass. 17 oktober 2016, *T.Not.* 2017, 364, noot L. JANSSENS.

Cass. 5 september 2003, *JLMB* 2004, 1177, noot J. SACE.

Cass. 7 maart 2002, *RW* 2004-05, 508.

Cass. 19 januari 2001, *Arr.Cass.* 2001, 127, *RW* 2000-01, 1277.

Cass. 17 maart 1994, *Arr.Cass.* 1994, 282, *T.Not.* 1995, 167.

Cass. 9 maart 1989, *Arr.Cass.* 1989, 783.

Cass. 13 juni 1986, *T.Not.* 1986, 282.

Cass. 10 juni 1983, *T.Not.* 1986, 309, noot M. PUELINCKX-COENE.

Cass. 27 april 1979, *Pas.* 1979, I, 1014.

Cass. 22 januari 1970, *JT* 1970, 203.

Cass. 9 mei 1968, *RW* 1968-68, 125, *T.Not.* 1968, 206.

Cass. 5 november 1965, *Pas.* 1966, I, 305, *T.Not.* 1966, 155.

Cass. 2 oktober 1964, *RW* 1965-66, 1440, *T.Not.* 1966, 85.

Cass. 2 december 1960, *Pas.* 1961, I, 356.

Cass. 17 april 1958, *Arr.Cass.* 1958, 619, *Pas.* 1958, I, 888.

Cass. 7 januari 1955, *Pas.* 1955, I, 335.

Cass. 26 november 1936, *Pas.* 1936, I, 430.

Cass. 14 maart 1895, *Pas.* 1895, I, 119.

Cass. 26 maart 1875, *Pas.* 1875, I, 207.

Cass. 2 april 1857, *Pas.* 1857, I, 234.

Cass. 15 april 1825, *Pas.* 1825, I, 377.

Hoven van beroep:

Antwerpen 4 mei 2021, *TBBR* 2022, 397.

Antwerpen 9 februari 2021, *TEP* 2021, 409.

Gent 19 december 2019, *T.Not.* 2021, 820.

Gent 20 juni 2019, *RW* 2022-23, 387.

Gent 21 februari 2019, *TEP* 2019, 290.

Gent 28 juni 2018, *TEP* 2018, 962.

Gent 21 juni 2018, *TEP* 2018, 928.

Antwerpen 6 juni 2018, *RW* 2020-21, 386.

Gent 21 september 2017, *T.Not.* 2018, 69.

Gent 30 maart 2017, *RW* 2018-2019, 1111.

Brussel 19 november 2015, *JLMB* 2019, 1682.

Brussel 6 september 2011, *T.Not.* 2011, 531.

Gent 16 september 2010, *RW* 2011-12, 1045.

Brussel 15 juni 2010, *T.Not.* 2012, 180.

Gent 21 december 2006, *T.Not.* 2007, 345.

Gent 8 juni 2006, *T.Not.* 2008, 36.

Luik 21 februari 2005, *RNB* 2005, 460, noot.

Gent 18 maart 2004, *RABG* 2005, 753.

Gent 5 februari 2004, *RABG* 2005, 730, noot S. BROUWERS.

Brussel 8 november 1999, *AJT* 2000-01, 141.

Brussel 9 september 1999, *RNB* 2010, 118.

Brussel 13 januari 1999, *AJT* 1999-2000, 122.

Brussel 27 januari 1998, *AJT* 1998-99, 875, noot F. LOGGHE.

Gent 11 mei 1989, *T.Not.* 1990, 439.

Antwerpen 13 januari 1988, *RNB* 1989, 294.

Antwerpen 7 oktober 1986, *RW* 1986-1987, 1618, noot W. PINTENS en N. TORFS.

Antwerpen 25 januari 1982, *T.Not.* 1986, 307.

Bergen 16 januari 1980, *Pas.* 1980, II, 35.

Brussel 26 november 1969, *RW* 1969-70, 1239.

Brussel 26 mei 1965, *Pas.* 1966, II, 138.

Gent 15 maart 1962, *T.Not.* 1963, 179.

Brussel 16 maart 1960, *T.Not.* 1961, 186.

Rechtbanken van eerste aanleg:

Famrb. Namen 25 september 2017, *RPP* 2017, 352, noot F. DEREME.

Rb. Limburg (afd. Tongeren) 15 maart 2016, onuitg.

Rb. Dinant 3 maart 2010, *JT* 2010, 409, *RNB* 2010, 316.

Rb. Nijvel 14 maart 2001, *RTDF* 2001, 777.

Rb. Dendermonde 9 april 1991, *RGEN* 1992, 245.

Rb. Brussel 7 februari 1991, *RNB* 1991, 479.

Rb. Luik 5 juni 1989, *JLMB* 1989, 1208.

Rb. Dinant 4 maart 1987, *RNB* 1987, 439.

Rb. Luik 16 juni 1972, *RNB* 1973, 268.

Rechtsleer

Boeken:

BARBAIX, R., *Familiaal vermogensrecht in essentie*, Mortsel, Intersentia, 2018, 442 p.

BARBAIX, R., *Handboek Familiaal vermogensrecht*, Mortsel, Intersentia, 2018, 1026 p.

BARBAIX, R. en VERBEKE, A.L., *Kernbegrippen Familiaal vermogensrecht*, Mortsel, Intersentia, 2014, 318 p.

CASMAN, H., *Notarieel Familierecht*, Gent, Mys & Breesch, 1991, 654 p.

DECLERCK, C. en PINTENS, W., *Schets van het familiaal vermogensrecht*, Brugge, die Keure, 2019, 530 p.

DE CORTE, R., DE GROOTE, B. en BRULOOT, D., *Privaatrecht in hoofdlijnen*, Hoegaarden, LeA Uitgevers, 2022, 570 p.

DEKKERS, R., CASMAN, H., VERBEKE, A.L. en ALOFS, E., *Erfrecht en giften*, Mortsel, Intersentia, 2018, 364 p.

DELNOY, P. en MOREAU, P., *Les libéralités et les succession*, Brussel, Larcier, 1991, 310 p.

DE VOGELAERE, T., *Testamenten anno 2013 – Balanceren op de grenzen van de wilsautonomie*, Brussel, Larcier, 2013, 98 p.

DE VOGELAERE, T., *Het Testament: enkele basisbeginselen*, Gent, Larcier, 2015, 116 p.

DE WULF, C., *Notarieel familierecht en familiaal vermogensrecht: het opstellen van notariële akten*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2011, 1341 p.

DILLEMANS, R., VAN DEN BOSSCHE, A. en DE CLERCQ, M., *Beginselen van het Belgisch Privaatrecht, VII, Testamenten*, Mechelen, Kluwer, 2012, 409 p.

FONTeyN, J., *Le testament*, Limal, Anthemis, 2021, 120 p.

TILLEMANS, B., LIERMAN, S. en SAGAERT, V. (eds.), *De Valks Juridisch Woordenboek*, Antwerpen, Intersentia, 2020, 824 p.

PINTENS, W., *Inleiding tot de rechtsvergelijking*, Leuven, Universitaire Pers, 1998, 265 p.

PINTENS, W., DECLERCK, C., DU MONGH, J. en VANWINCKELEN, K., *Familiaal Vermogensrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2010, 1345 p.

PINTENS, W., VAN DER MEERSCH, B. en VANWINCKELEN, K., *Inleiding tot het familiaal vermogensrecht*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2002, 997 p.

SCHOUKENS, P., HENDRICKX, K. en TERRY, E. (eds.), *Rechtswetenschappelijk schrijven*, Leuven, Acco, 2017, 144 p.

VAN EECKE, P., *De handtekening in het recht: van pennentrek tot elektronische handtekening*, Gent, Larcier, 2004, 608 p.

Verzamelwerken en reeksen:

BAEL, J., "Enkele aandachtspunten bij de opmaak van testamenten" in VLANOT, *Jaarboek 2021*, Mortsel, Intersentia, 2022, 1-90.

BAEL, J., "Schenkingen, testamenten en erfovereenkomsten" in BAEL, J., DAMBRE, M., VAN DE WOESTEYNE, I. en VERSCHELDEN, G., *Rechtskroniek voor het notariaat*, XV, Brugge, die Keure, 2009, 161-215.

BUYSSENS, F., "Eigenhandig testament" in VERBEKE, A.L., BUYSSENS, F. en DERYCKE H. (eds.), *Handboek Estate Planning, V, Vermogensplanning met effect na overlijden*, Gent, Larcier, 2014, 163-169.

VAN DEN BOSSCHE, A., "Eigenhandig testament" in VERBEKE, A.L. en VERDICKT, B. (eds.), *Handboek Estate Planning, II, Erfrecht en Giften*, Mortsel, Intersentia, 2021, 335-341.

DENIS, A. en PALM, V., "Les conditions de forme des testament: Le testament olographe" in MOREAU, P. (ed.), *Libéralités et successions*, Limal, Anthemis, 2019 199-213.

DE PAGE, P., "Les testaments. Les formes – le regard du juge", in AUGHUET, C., DE PAGE, P., DE STEFANI, I., DE WILDE D'ESTMAEL, E., ROSOUX, H., TAYMANS, J.F., WATELET, P. en WELING-LILIE, E., *Le testament: de sa rédaction à son interpretation*, Larcier, Brussel, 2014, 7-20.

DE PAGE, H. en DEKKERS, R., *Traité élémentaire de droit civil belge. Principes, doctrine, jurisprudence*, deel VIII², *Les testaments*, Brussel, Bruylant, 1973, 903-1935.

DE WILDE D'ESTMAEL, E., THOMASSET, C., en VAN GYSEL, A., "Testamenten: vormvoorschriften" in *Répertoire notarial*, Thome III, *Erfenissen, schenkingen en testamenten*, VIII Brussel, Larcier, 2006, nr. 117.

DEVOS, S., "Commentaar bij art. 970 B.W." in BAEL, J., COENE, M., PINTENS W. en VASTERSAVENDTS, A., *Erfrecht, schenkingen en testamenten – Commentaar met overzicht van rechtspraak en rechtsleer*, Deventer, Wolters Kluwer, 2005, 35 p.

DU MONGH, J. en DEKNUDT, G., "Erfrecht", in PINTENS W. en DU MONGH J. (eds.), *Patrimonium 2006*, Intersentia, Antwerpen, 2006, 227-298.

HUBIN, J., "La preuve électronique: développements récents et perspectives futures" in DELFORGE, C. (ed.), *La preuve en droit privé: quelques questions spéciales*, Brussel, Larcier, 2017, 90-125.

JACOBS, H., "Les testaments. Première partie: formes des testaments", in *Répertoire notarial*, Tome III, *Les successions, donations et testaments*, Brussel, Larcier, losbl., 225 p.

KRACK, N., BEUDELS, M., VALCKE, P. en KUCZERAWY, A., "AI in the Belgian media landscape: When fundamental risks meet regulatory complexities" in DE BRUYNE, J. en VANLEENHOVE, C., *Artificial intelligence and the law*, Mortsel, Intersentia, 2023, 623-654.

LEMAIRE, B., "Les caractères fondamentaux du testament" in MOREAU, P. (ed.), *Libéralités et successions*, Limal, Anthemis, 2019, 185-188.

PINTENS, W., "Codicil (verschil tussen België en Nederland)" in VERBEKE, A.L. en VERDICKT, B., *Handboek Estate Planning*, II, *Erfrecht en Giften*, Mortsel, Intersentia, 2021, 357-359.

PINTENS, W. en LELEU, Y.H., "Commentaar bij art. 976 BW" in BAEL, J., COENE, M., PINTENS W. en VASTERSAVENDTS, A., *Erfrecht, schenkingen en testamenten – Commentaar met overzicht van rechtspraak en rechtsleer*, Deventer, Wolters Kluwer, 2005 10-26.

PINTENS, W., TORFS, N. en TORFS, R., *Internationaal Testament in reeks Recht en Praktijk*, Antwerpen, Kluwer, 1985, 1-67.

VAN DEN BOSSCHE, A. "Internationaal testament" in *Huldeboek Nan Torfs*, Brugge, die Keure, 2022, 339-345.

VAN EECKE, P. en DE ROUCK, F., "De elektronische overeenkomst" in VAN EECKE, P. (ed.), *Recht & elektronische handel*, Antwerpen, Intersentia, 2021, 233-258.

VANLERBERGHE, B., "De krachtlijnen van het nieuwe burgerlijke bewijsrecht" in VANSWEEVELT, T. en WEYTS, B. (eds.), *Het nieuwe bewijsrecht*, Brussel, Intersentia, 2020, 1-34.

VANWINCKELEN, K., "Commentaar bij art. 981-1001 BW" in BAEL, J., COENE, M., PINTENS W. en VASTERSAVENDTS, A., *Erfrecht, schenkingen en testamenten – Commentaar met overzicht van rechtspraak en rechtsleer*, Deventer, Wolters Kluwer, 2005, 56-70.

WYART, V., "Livre 4 du Code civil: une réforme à droit constant? Quelques point d'attention", in BOUFFLETTE, S. COLSON, P. GEORGES, F. LELEU, Y. VANSTECHELMAN E. en WYART, V., *Le nouveau Code civil*, Limal, Anthemis, 2023, 129-152.

X., "Een verplaatsing naar de notaris voor het verlijden van een notariële akte? Overbodig dankzij de digitale authentieke volmacht..." in VLANOT, *VlaNot Jaarboek 2020*, Mortsel, Intersentia, 2021, 879-880.

YU, P., XIA, Z., FEI, J. en LU, Y., "A survey on deepfake video content" *IET Biometrics* 2021, <https://ietresearch-onlinelibrary-wiley-com.mu.idm.oclc.org/doi/full/10.1049/bme2.12031>, 607-624.

Tijdschriften:

AYDOGAN, A., "Eigenhandig testament - zonder datum", *T.Not.* 2011, 114-118.

BYTTEBIER, J., "Het dateren van een testament", *T.Not.* 1995, 155-166.

CASIER, H., "Panta rhei, ook inzake testamenten: eigenhandig testament zonder datum toch geldig?", *Notariaat* 2010, 1-4.

CORNE, A. en MEERT, K., "De elektronische handtekening onder het nieuwe bewijsrecht ontleed: van inadequaat gedefinieerd instrument naar onmisbare tool in tijden van social distancing", *Notariaat* 2021, 1-6.

DE BACKER, V., "Centrale registers beheerd door Fednot: CRT, CRH, CRL, CRV, CER ... What's in a name?", *TEP* 2019, 181-219.

DERÈME, F., "Validité d'un testament olographe" (noot onder famrb. Namen 25 september 2017), *RPP* 2017, 356-358.

DERÈME, F. en MAELFEYT, S., "Recherche d'un testament Belgique – Luxembourg – France", *RPP* 2021, 325-327.

GOOSSENS, L., "Eigenhandig testament", *TEP* 2020, 530-531.

IMSCHOOT, B., "Eigenhandig testament – Captatie en suggestie", *TEP* 2021, 845-847.

IMSCHOOT, B., "Eigenhandig testament – Vormvereisten testament", *TEP* 2021, 858-859.

JANSSENS, L., "De handtekening en het testament: terug naar af?" (noot onder Cass. 17 oktober 2016), *T.Not.* 2017, 373-377.

LEMPEREUR, M-H., "Le testament sans date" (noot onder Rb. Namen 1 oktober 2018), *RPP* 2018, 407-409.

LOGGHE, F., "Van verscheidenheid naar eenheid en terug. De ondertekening van een eigenhandig testament", *AJT* 1998-99, 878-880.

MAES, C., "Hoe het notarieel testament het eigenhandig testament buitenspel zet: de fiscus als spelbreker", *Successierechten* 2021, nr. 6, 1-9.

MAUSSEN, V., "Eigenhandig testament", *TEP* 2018, 618-620.

MICHIELSENS, A., "De gedematerialiseerde authentieke akte: waarom nog wachten", *T.Not.* 2018, 278-285.

MOUREAU, P., "La solennité des testaments à l'épreuve de la jurisprudence", *TBBR* 2010, 484-493.

PINTENS, W. en TORFS, N., "De onvolledige datum van een eigenhandig testament" (noot onder Antwerpen 7 oktober 1986), *RW* 1986-87, 1620-1624.

PUELINCKX-COENE, M., "Beroep op extrinsieke middelen ter interpretatie van testamenten" (noot onder Cass. 23 september 1983), *RW* 1984-85, 937-945.

PUELINCKX-COENE, M., "Overzicht van rechtspraak. Giften (1985-1992)", *TPR* 1994, 1615-1878.

PUELINCKX-COENE, M., "Vormt de vereiste van handtekening de valstrik van het eigenhandig testament?" (noot onder Cass. 10 juni 1983), *T.Not.* 1986, 313-320.

PUELINCKX-COENE, M., BARBAIX, R. en GEELHAND, N., "Testamenten", *TPR* 2013, 669-826.

SACE, J., "Du recours à une photocopie pour prouver l'existence et le contenu d'un testament olographe", *JLMB* 2001, 790-791.

SACE, J., "Observations de certaines formes du testament olographe" (noot onder Cass. 5 september 2003), *JLMB* 2004, 1178.

STERCKX, D., "Glissements progressifs ver un testament olographe sans date", *RNB* 2010, 70-78.

STERCKX, D., "La signature du testament olographe. Clarifications successives d'une definition", *JT* 2017, 122-123.

TORFS, R., "Het eigenhandig testament in steno", *RW* 1982-83, 2401-2405.

VAN DEN BOSSCHE, A., "Het authentiek testament in oorlogstijd?", *TEP* 2021, 213-222.

VAN DEN BOSSCHE, A., "Het gedematerialiseerde eigenhandig testament", *Not.Fisc.M.* 2019, 40-44.

VAN DEN BOSSCHE, A., "Het internationaal testament.", *T.Not.* 2019, 402-413.

VAN DEN BOSSCHE, A. "Om een testament te kunnen maken moet men gezond van geest zijn en zo nodig gemachtigd door de vrederechter", *T.Not.* 2007, 526-537.

VAN DEN BOSSCHE, A., "Overzicht van rechtspraak. Testamenten blijven voor problemen zorgen", *T.Not.* 2021, 779-946.

VAN DEN BOSSCHE, A., "Rechtspraakoverzicht: Elf testamenten en hun problemen", *T.Not.* 2017, 343-363.

VAN DEN HOVE D'ERTSERNYCK, S., "Een praktische kijk op de Europese erfrechtverklaring", *Notariaat* 2016, 1-10.

VAN GIJSEL, L., "Eigenhandig testament – Vormvereisten testament", *TEP* 2020, 512-514.

VAN GIJSEL, L., "Vormvereisten testament – Eigenhandig testament", *TEP* 2020, 537-538.

VAN SCHEL, S., "Captatie en de deus ex machina in artikel 909 B.W.", *Not.fisc.M.* 2008, 23-27.

VAN QUICKENBORNE, M., "Quelques réflexions sur la signature des actes sous seing privé", *RCJB* 1985, 65-104.

VERHEYE, B., "Getypt testament" (noot onder Antwerpen 4 mei 2021), *TBBR* 2022, 696.

VERLOOY, B., "Is het geschil over de echtheid van een eigenhandig testament onsplitsbaar en wie draagt de bewijslast?" (noot onder Gent 18 juni 2015), *RABG* 2016, 273-277.

FRANKRIJK

Wetgeving

Code Civil (Fr), www.legifrance.gouv.fr.

Loi n° 2000-230 (Fr) 13 maart 2000 portant adaptation du droit de la preuve aux technologies de l'information et relative à la signature électronique, JO 14 maart 2000, www.legifrance.gouv.fr.

Rép. min. nr. 73270, *La Semaine Juridique Notariale et Immobilière* 2016, nr. 21, 11.

Rechtspraak

Cass. (Fr) 9 juni 2021, nr. 19-21, 770.

Cass. (Fr) 9 juli 2014, *JCP N* 2014, nr. 30, 853.

Cass. (Fr) 30 september 2009, nr. 08.15-007.

Cass. (Fr) 17 juni 2009, nr. 08-15.894.

Cass. (Fr) 11 januari 2005, nr. 02-16.985.

Cass. (Fr) 24 februari 1998, nr. 95-18.936.

Cass. (Fr) 13 april 1988, *Bull.civ. I*, nr. 100.

Cass. (Fr) 26 mei 1982, *Bull.civ. I*, nr. 202.

Cass. (Fr) 21 juli 1980, *Bull.civ. I*, nr. 233.

Cass. (Fr) 17 juli 1968, *Bull.civ. I*, nr. 217.

Cass. (Fr) 22 november 1966, *Bull.civ. I*, nr. 519.

Cass (Fr) 1 maart 1961, *Juris-Classeur Périodique* 1961, 12.271, noot M. TARABEUX.

Cass. (Fr) 8 juli 1957, *Bull.civ. I*, nr. 314.

Cass. (Fr) 24 juni 1952, *Bull.civ. I*, nr. 204.

Cass. (Fr) 18 mei 1936, *DH* 1936, 345.

Cass. (Fr) 20 oktober 1908, *DP* 1910, 291.

Cass. (Fr) 9 januari 1900, *DP* 1900, 97.

Cass. (Fr) 22 november 1870, *DP* 1872, 272.

Tribunal de Grande Instance Metz 17 augustus 2018, nr. 17/01794.

Cour d'appel de Nancy (Fr) 26 juni 1986, *JCP N* 1987, II, 96, noot G. VENANDET.

Cour d'appel de Lyon (Fr) 23 februari 1922, *DP* 1923, 72.

Cour d'appel de Nancy (Fr) 29 juni 1921, *DP* 1921, 146.

Rechtsleer

Boeken:

BABINET, C., DE BEAUFORT, F. COURQUIN, J. CROS, C. DANCOISNE, C. DIDIER, S. FOSSET, R. GALL-KIESMAN, F. en MAGNIER, V., *Succession – Liberalités*, Levallois-Perret, Editions Francis Lefebvre, 2019, 1223.

GUEVEL, D., *Droit des successions et des libéralités*, Cedex, LGDJ 2014, 176.

MALAURIE, P., *Les successions, les libéralités*, Parijs, Defrénois, 2010, 573 p.

Verzamelwerken:

LEROYER, A. en MAZEAUD-LEVENEUR, S., "Testament olographe: écriture" in X., *JurisClasseur Notarial Formulaire, V, Testament*, Parijs, Lexisnexis, 2017, 19 p.

MAGOIS, B. en MONToux, D., "Testament olographe" in X., *JurisClasseur Notarial Formulaire, V, Testament*, Parijs, Lexisnexis, 2017, 27 p.

MAZEAUD-LEVENEUR, S., "Testament olographe: signature, date, additions et ratures" in X., *JurisClasseur Notarial Formulaire, V, Testaments*, Parijs, Lexisnexis, 2017, 15 p.

PINTENS, W., "Testamentary formalities in France and Belgium" in REID, K., DE WAAL, M. en ZIMMERMANN, R., *Testamentary Formalities, Comparative Succession Law*, Oxford, Oxford University Press, 2011, 51-70.

Tijdschriften:

BEIGNIER, B., "Du testament d'un malvoyant et de la clairvoyance de son notaire", *La Semaine Juridique Notariale et Immobilière* 2023, nr. 2, 39-41.

BEIGNIER, B., "Un testament par SMS. Les vraies questions" *Droit de la famille* 2018, nr. 10, 2 p.

BEIGNIER, B. en TANI, A., "Le notaire et le testament olographe", *Droit de la famille* 2018, nr. 5, 4 p.

HOUIS, A., "Le legs verbal", *La Semaine Juridique Notariale et Immobilière* 1996, nr. 22, 778-782.

LOISEAU, G., "Un SMS n'a pas valeur de testament" (noot onder Tribunal de Grande Instance Mertz 17 augustus 2018), *Communication - Commerce électronique* 2018, nr. 10, N° 72, 1 p.

MALAURIE, P., "Sur les testaments rédigés par un aveugle en écriture braille", *Rép.Not.Defrénois* 2001, 347-350.

NICOD, M., "La responsabilité du notaire n'est pas engagée dès lors que l'acte de délivrance du legs verbal est suffisamment clair et précis", *Droit de la famille* 2003, nr. 1, 2 p.

NICOD, M., "Plaidoyer pour l'instauration d'un testament video", *Droit de la famille* 2021, nr. 12, 2 p.

SAVARIT, V. en BEAUTIER, M., "Formalisme du testament olographe: quelques conseils pratiques relatifs à sa rédaction" *La Semaine Juridique Notariale et Immobilière* 2021, nr. 49, 31-36.

SEBBAN, G., "L'absence de maîtrise de la langue comme limite à la validité d'un testament olographe", *La Semaine Juridique Notariale et Immobilière* 2021, nr. 38-39, 44-46.

SOREAU, P., "Validité d'un testament olographe rédigé par une personne atteinte de troubles ayant justifié l'ouverture d'une procédure de protection judiciaire" (noot onder Cour d'appel de Versailles (Fr) 19 oktober 2021), *La Semaine Juridique Notariale et Immobilière* 2022, nr. 11, 30-31.

SCHOTLAND

Wetgeving

Requirements of Writing (Scotland) Act 1995,
<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1995/7/contents>.

Subscription of Deeds Act 1681.

Rechtspraak

Supreme Court (Schotland) 25 november 1970, Rhodes/Peterson, SC 1971, 56.

Supreme Court (Schotland) 26 maart 1954, Draper/Thomason, SC 1955, 136.

Supreme Court (Schotland) 1 februari 1950, McLay/Farrell, SC 1951, 149.

Supreme Court (Schotland) 19 februari 1935, McBeath's Trustees/McBeath, SC 1936, 193.

Supreme Court (Schotland) 11 maart 1922, Stenhouse/Stenhouse, SC 370.

Rechtsleer

ECCLES, A., "Scotland" in GARB, L. en NORRIDGE, R., *International succession*, Oxford, University Press, 2022, 817-838.

GRETTON, G. en STEVEN, A., *Property, Trusts and Succession*, London, Bloomsbury Publishing Plc, 2017, 656 p.

HIRAM, H., *The Scots Law of Succession*, Edinburgh, Tottel Publishing Ltd, 2007, 421.

MACDONALD, D., *Succession*, Edinburgh, Sweet & Maxwell, 2001, 228 p.

MCCARTHY, F., *Succession Law Essentials*, Dundee, Dundee University Press, 2013, 112.

MCLEOD, G., "The Romanization of Property Law" in REID, K. en ZIMMERMAN, R. (eds.), *A History of Private Law in Scotland*, Oxford, Oxford University Press, 2000, 220-244.

REID, K., "Testamentary Formalities in Scotland" in REID, K., DE WAAL, M. en ZIMMERMANN, R., *Testamentary Formalities, Comparative Succession Law*, Oxford, Oxford University Press, 2011, 404-431.

Diverse bronnen

Citizens advice Scotland, *Wills*, <https://www.citizensadvice.org.uk/scotland/family/death-and-wills/wills-s/#h-how-to-change-a-will>.

SCOTTISH LAW COMMISSION, *Report on Requirements of Writing*, 1988, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/235848/0551.pdf, 200.

ANDERE LANDEN

Europees niveau

Verord.Parl. en Raad nr. 910/2014, 23 juli 2014 betreffende elektronische identificatie en vertrouwensdiensten voor elektronische transacties in de interne markt en tot intrekking van Richtlijn 1999/93/EG, *Pb.L.* 28 augustus 2014, afl. 257, 73.

Richtl.Parl. en Raad nr. 2000/31, 8 juni 2000 betreffende bepaalde juridische aspecten van de diensten van de informatiemaatschappij, met name de elektronische handel, in de interne markt (EG), *Pb.L.* 17 juni 2000, afl. 178, 1.

Overeenkomst inzake de vaststelling van een stelsel van registratie van testamenten van 16 mei 1972, <https://rm.coe.int/16800730d1>.

Spanje

Wetgeving:

Codigio Civil (Sp), www.conceptosjuridicos.com.

Italië

Wetgeving:

Codice Civile (It), www.gazzettaufficiale.it.

Oostenrijk

Wetgeving:

Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch (Oostern), www.oesterreich.gv.at.

Duitsland

Wetgeving:

Bürgerliches Gesetzbuch (Dui), www.gesetze-im-internet.de.

Engeland

Rechtsleer:

POMERANTZ, J., *Metadata*, Cambrigde, The MIT Press, 2015, 239 p.